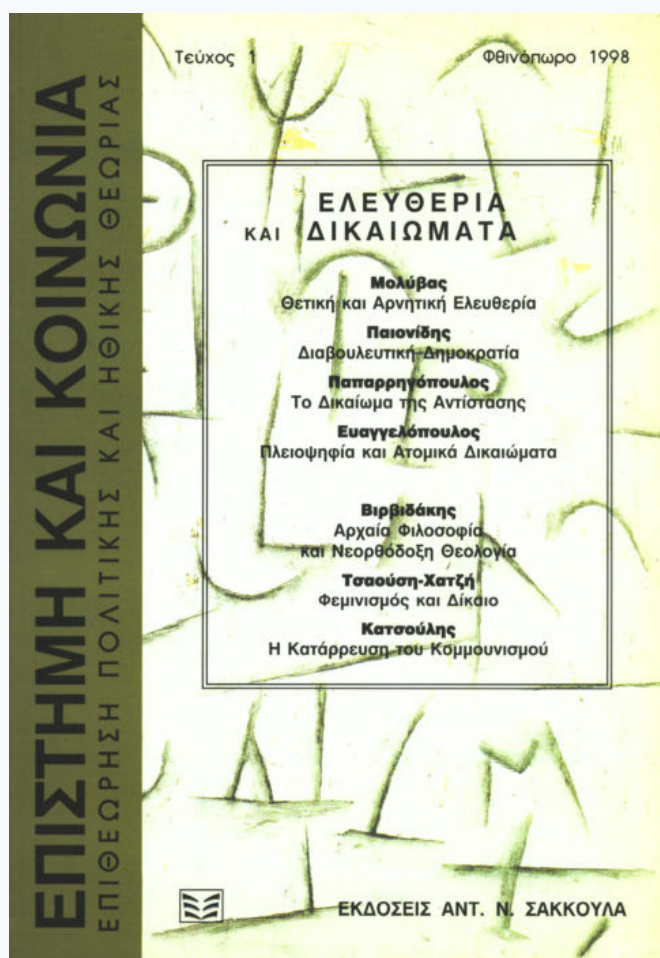

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 1 (1998)

Ελευθερία και Δικαιώματα

Διαβουλευτική δημοκρατία και ελευθερία της έκφρασης

Φιλήμων Παιονίδης

doi: [10.12681/sas.682](https://doi.org/10.12681/sas.682)

Copyright © 2015, Φιλήμων Παιονίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παιονίδης Φ. (2015). Διαβουλευτική δημοκρατία και ελευθερία της έκφρασης. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 1, 29–56. <https://doi.org/10.12681/sas.682>

Διαβουλευτική δημοκρατία και ελευθερία της έκφρασης¹

Φιλήμων Παιονίδης*

Στο άρθρο αυτό συζητείται η δυνατότητα του δημοκρατικού πολιτεύματος να αποτελέσει τη μοναδική πηγή θεμελίωσης της ελευθερίας της έκφρασης. Σ' αυτό το πλαίσιο επιλέγεται το πρότυπο της διαβουλευτικής δημοκρατίας εντός του οποίου η ελευθερία της έκφρασης αποκτά ιδιαίτερα βαρύτητα την οποία δεν διαθέτει σε άλλα πρότυπα δημοκρατικής ή απολυταρχικής διακυβέρνησης. Εξετάζονται οι περιορισμοί που νόμιμα επιβάλλονται στα εκφραστικά ενεργήματα από τη διαβουλευτική δημοκρατία, και υποστηρίζεται ότι, μολονότι αυτή δικαιολογεί ικανοποιητικά την ελευθερία της πολιτικής έκφρασης, δεν επαρκεί για την προστασία μορφών μη πολιτικής έκφρασης.

Εισαγωγή

Εάν ανατρέξει κανείς στην ιστορική εξέλιξη της δημοκρατίας και της έννοιας της ελευθερίας της έκφρασης επιχειρώντας κάποιους παραλληλισμούς, θα διαπιστώσει πως σε γενικές γραμμές η επέκταση του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης σε όλο και ευρύτερες κατηγορίες πολιτών καθώς και η διεύρυνση του πεδίου εφαρμογής του σχετίζεται άμεσα με την επικράτηση και τη θεσμική έκφραση των δημοκρατικών αξιών. Στη Μ. Βρετανία, για παράδειγμα, παρατηρεί κανείς μια όλο και επιεικέστερη αντιμετώπιση του αδικήματος της seditious libel –το οποίο εννοούνταν ως η κοινοποίηση θέσεων που φανερώνουν έλλειψη σεβασμού προς τις πολιτικές και

---

* Λέκτωρ φιλοσοφίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

πολιτειακές αρχές, ανεξάρτητα από την αλήθεια του περιεχομένου τους– η οποία συμβαδίζει με τις σταδιακές και μακροχρόνιες διαδικασίες εγκαθίδρυσης της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας σ' αυτή τη χώρα. Έτσι, ενώ στα τέλη του 17ου αιώνα μόνο τα μέλη του κοινοβουλίου μπορούσαν να ασκήσουν πολιτική κριτική, το 18ο αιώνα αίρεται η προληπτική λογοκρισία για να φτάσουμε στα μέσα του 19ου αιώνα όπου το εν λόγω αδίκημα παύει να υφίσταται. Αντίθετα, στις ΗΠΑ, όπου οι διαδικασίες εκδημοκρατισμού υπήρξαν ραγδαίες και σύντομες, οι ελευθερίες του λόγου και του τύπου κατοχυρώνονται με την Πρώτη Τροπολογία του αμερικανικού συντάγματος το 1791 και κατά συνέπεια εντάσσονται στα δομικά συστατικά του νεότευκτου δημοκρατικού καθεστώτος.² Οι παρατηρήσεις αυτές μπορούν να αποτελέσουν αφετηρία για μια συστηματική μελέτη της διαπλοκής της ελευθερίας της έκφρασης, εννοούμενης ως αξίας χρήζουσας περαιτέρω δικαιολόγησης και ανάλυσης, και του δημοκρατικού τρόπου διακυβέρνησης. Η σχετική συζήτηση θα μας δώσει την ευκαιρία να αντιληφθούμε την περιπλοκότητα, τη θεωρητική διάσταση αλλά και τη συνάφεια των σχετικών προβλημάτων που ανακύπτουν στις σύγχρονες φιλελεύθερες δημοκρατίες και συνήθως αντιμετωπίζονται αποσπασματικά στο πλαίσιο της εκάστοτε έννομης τάξης. Ειδικότερα, θα υποστηρίξουμε πως το πρότυπο της διαβουλευτικής δημοκρατίας, αν και δικαιολογεί ικανοποιητικά την ελευθερία της πολιτικής έκφρασης, δεν επαρκεί για την προστασία μορφών μη πολιτικής έκφρασης με αποτέλεσμα να καθίσταται επιτακτική η διατύπωση μιας γενικότερης θεωρίας περί έκφρασης που θα καλύπτει τη μεγαλύτερη δυνατή ποικιλία εκφραστικών ενεργημάτων.

Η έννοια του εκφρασιακού ενεργήματος

Της συζήτησης αυτής θα πρέπει να προηγηθεί μια σύντομη ανάλυση της έννοιας του εκφρασιακού ενεργήματος που αποτελεί το κύριο αντικείμενο κάθε θεωρίας για την ελευθερία της έκφρασης. Συγκεκριμένα, ως εκφρασιακά ενεργήματα εννοούνται:

α. Ο γραπτός και ο προφορικός λόγος υπό την ευρύτερη δυνατή σημασία τους. Αυτή περιλαμβάνει όχι μόνο περιγραφικές και αξιολογικές προτάσεις, αλλά οποιαδήποτε *εμπρόθετη* εκφορά, ακόμα κι αν στερείται νοήματος για όσους γίνονται αποδέκτες της.³

β. Η δημιουργία ήχων και εικόνων με οποιοδήποτε τρόπο. Εδώ ανήκουν

η φωτογραφία, το σκίτσο, η τηλεόραση, η ζωγραφική, το video, η μουσική, ο κινηματογράφος κ.ο.κ.

γ. Ενεργήματα που σχετίζονται με την καλλιτεχνική δημιουργία, η οποία για τους σκοπούς του παρόντος γίνεται αντιληπτή ως προσπάθεια πρόκλησης ενός αισθητικού αποτελέσματος. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται μορφές καλλιτεχνικής δημιουργίας που δεν καλύπτονται από τις προηγούμενες κατηγορίες, όπως η γλυπτική, ο χορός ή το happening.

δ. Άλλα ενεργήματα που έχουν σαφές συμβολικό περιεχόμενο (πρβλ. Berger 1993: 683-90). Μ' αυτό εννοούμε ότι μια συγκεκριμένη ενέργεια (η οποία δεν είναι απαραίτητο να συνοδεύεται από κάποιο ομιλιακό ενέργημα) θα πρέπει να γίνεται αμέσως κατανοητή, υπό τις περιστάσεις όπου τελείται, ως συμβολική από έναν παρατηρητή που γνωρίζει την πολιτισμική παράδοση του δρώντος και τις επικρατούσες σ' αυτή συμβάσεις, χωρίς, ωστόσο, να διαθέτει ιδιαίτερες πληροφορίες για τις προθέσεις του. Για παράδειγμα, σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, εάν υποπέσει στην αντίληψή μου ένα συμβάν όπου μια ομάδα ανθρώπων ραίνει με κόκκινη μπογιά ένα κρατικό αυτοκίνητο που προσπαθεί να διαφύγει, αντιλαμβάνομαι ότι παρακολουθώ μια πράξη πολιτικής διαμαρτυρίας και όχι μια μέθοδο βαφής αυτοκινήτων, ακόμα κι αν δεν πληροφορηθώ ποτέ ότι πρόκειται για μια ομάδα οικολόγων που αποδοκιμάζει έναν κρατικό λειτουργό. Αντίθετα, εάν καταστώ μάχτης μιας πολιτικής δολοφονίας, δεν μπορώ να χαρακτηρίσω την ενέργεια αυτή ως συμβολική, ακόμα κι αν γνωρίζω ότι διεπράχθη για να καταγγεληθεί ένα άδικο και αιμοσταγές καθεστώς. Το πλεονέκτημα αυτής της θεώρησης είναι ότι αποφεύγει μια αμιγώς υποκειμενική ερμηνεία του συμβολικού που θα μπορούσε να καταστήσει κάθε ενέργημα εκφρασιακό. Στην κατηγορία αυτή συμπεριλαμβάνονται οι χειρονομίες, η γλώσσα των νοημάτων, κάποιες αναγνωρισμένες μορφές συμβολικής διαμαρτυρίας, ενέργειες που αποτελούν μέρος ενός θρησκευτικού τελετουργικού κ.ο.κ. Εξυπακούεται ότι οι συμβάσεις που διέπουν το συμβολικό πράττειν εντός μιας πολιτισμικής κοινότητας μεταβάλλονται με το πέρασμα του χρόνου και αυτό είναι κάτι που δε θα πρέπει να λησμονούν όσοι έχουν άμεσο ενδιαφέρον για ζητήματα ελευθερίας της έκφρασης.

Σε σχέση με την ταξινόμηση αυτή ορισμένες συμπληρωματικές παρατηρήσεις είναι αναγκαίες. Το τι αποτελεί εκφρασιακό ενέργημα δεν μπορεί να αποφασιστεί ανεξάρτητα από τα εκάστοτε ισχύοντα πολιτισμικά δεδομένα, με αποτέλεσμα να αδυνατούμε να προχωρήσουμε σε μια προσέγγιση με αξιώσεις καθολικότητας. Είμαστε αναγκασμένοι να περιοριστούμε στο σύγ-

χρονο δυτικό κόσμο, αλλά ακόμα και σ' αυτό το στενότερο πλαίσιο θα ανακλύπουν αμφισβητούμενες περιπτώσεις όπου θα προκύπτουν αμφιβολίες σχετικά με το εάν η συμβολική συνιστώσα ενός ενεργήματος κατισχύει ή όχι της μη συμβολικής. Επίσης, δε θα πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας το γεγονός ότι ο χαρακτηρισμός μιας ενέργειας ως εκφρασιακού ενεργήματος δεν προδικάζει και την αξιολόγησή της. Το αν προστατεύεται ή όχι καθώς και το σε ποιες περιπτώσεις αποτελεί συνάρτηση των επιχειρημάτων που επικαλείται η εκάστοτε θεωρία για να αποδεχθεί ή να απορρίψει συγκεκριμένες μορφές έκφρασης.⁴

Το πρότυπο της διαβουλευτικής δημοκρατίας.

Ας προχωρήσουμε τώρα στην αναζήτηση μιας θεώρησης της ελευθερίας της έκφρασης η οποία θα προβάλλει ως μοναδική δικαιολογητική της αρχή την ορθή και αποτελεσματική λειτουργία ενός προτύπου δημοκρατίας και θα πλεονεκτεί των ανταγωνιστών της. Το βασικό ερώτημα που θα μας απασχολήσει στις επόμενες τρεις ενότητες είναι η δομή και η σημασία του δημοκρατικού ιδεώδους από το οποίο θα εκπορευόταν η εν λόγω θεώρηση, ενώ στην τελευταία ενότητα θα επιχειρήσουμε την παρουσίαση των σχετικών με την ελευθερία της έκφρασης αδυναμιών του.

Για το σκοπό αυτό θα ωφελούσε μια αναφορά στον τρόπο αντιμετώπισης της έκφρασης σε απολυταρχικά καθεστάτα, δηλαδή σε πολιτικά μορφώματα όπου δε γίνονται σεβαστά θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα και οι αρχές δεν έχουν ανέλθει στην εξουσία κατόπιν ελεύθερων και αδιάβλητων εκλογών. Αναμφίβολα, ένα καθεστώς όπου δε θα επιτρεπόταν ούτε στους άρχοντες ούτε στους αρχομένους να εκφράζονται ελεύθερα είναι αδιανόητο. Οι περισσότερες μορφές άσκησης πολιτικής εξουσίας ενέχουν ένα στοιχείο επικοινωνίας. Ο εξουσιαζών επιθυμεί να κάνει τον εξουσιαζόμενο να σκεφτεί ή να ενεργήσει όπως αυτός επιθυμεί και γι' αυτό το λόγο θα πρέπει να του εκφράσει με κάποιο τρόπο τις προθέσεις του. Ακόμα, και η χρήση της πιο ωμής βίας συνοδεύεται συχνά από επικοινωνιακές προθέσεις. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι οι κρατούντες σε απολυταρχικά καθεστάτα μπορούν να εκφράζονται ελεύθερα απαλλαγμένοι από το φόβο των κυρώσεων. Ταυτόχρονα, απολαμβάνουν, αν και σε μικρότερο πάντα βαθμό, την ελευθερία να αποκτούν πρόσβαση στις πληροφορίες που τους ενδιαφέρουν. Αναμφίβολα, οι δυνατότητες πληροφόρησης που διαθέτουν είναι περισσότερο περιορισμένες από τις εκφρασιακές τους δυνατότητες, δεδομένου ότι κανείς μέχρι στιγ-

μής δεν μπορεί να 'διαβάσει' τα συνειδησιακά περιεχόμενα των άλλων, αλλά όσο πιο ολοκληρωτικό είναι ένα καθεστώς τόσο πιο αδιάστακτο και τελεσφόρο είναι στην απόσπαση των πληροφοριών που κρίνει αναγκαίες για την ασφάλειά του. Αντίθετα, στους αρχομένους επιτρέπεται να ομιλούν μόνο για ζητήματα που τυγχάνουν της έγκρισης των αρχών οι οποίες διαθέτουν ένα ευρύ φάσμα μέσων (προληπτική λογοκρισία, εξοντωτικές ποινές, δημιουργία κλίματος εκφοβισμού που αποσκοπεί στην αυτολογοκρισία των πολιτών κ.ο.κ.) για τη φήμωση κάθε αποκλίνουσας, μη ελεγχόμενης ή επιβλαβούς γι' αυτές άποψης. Παράλληλα, η πληροφόρηση των αρχομένων εξαρτάται από το τι είναι διατεθειμένο να αποκαλύψει το καθεστώς, χωρίς αυτοί να διαθέτουν το δικαίωμα να ζητήσουν να ενημερωθούν για πολιτικά ζητήματα ή για ό,τι τους αφορά προσωπικά. Είναι προφανές ότι σ' αυτά τα καθεστώτα η δημόσια πολιτική επικοινωνία είτε απουσιάζει είτε είναι κατευθυνόμενη, ενώ αφθονούν οι εν κρυπτώ συζητήσεις και η παρασηκιστική φημολογία, δηλαδή μορφές λόγου που βρίσκονται, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, στους αντίποδες του ουσιαστικού και ισότιμου δημοκρατικού διαλόγου.

Στην ανάλυση αυτή θα μπορούσε κάποιος να αντιτείνει ότι υπάρχουν ήπια απολυταρχικά καθεστώτα όπου γίνεται σεβαστή η ελευθερία της έκφρασης, με την έννοια της αποδοχής της πολιτικής κριτικής και της απουσίας λογοκριτικών πρακτικών, καθώς και της πληροφόρησης, με αποτέλεσμα να τίθεται υπό αμφισβήτηση η θέση ότι *μόνο* τα δημοκρατικά ιδεώδη μπορούν να θεμελιώσουν την εν λόγω ελευθερία.

Η αντίρρηση αυτή μπορεί να απαντηθεί μόνο μέσω της ανάπτυξης ενός προτύπου δημοκρατικής διακυβέρνησης το οποίο θα καταδεικνύει την ιδιόζουσα σημασία που έχει σ' αυτό η ελευθερία της έκφρασης, σημασία η οποία θα απουσιάζει από άλλα πολιτικά πρότυπα. Και δυστυχώς φαίνεται ότι και σε κάποια δημοκρατικά σχήματα η υπό συζήτηση έννοια δεν αποκτά ουσιαστικότερη σημασία από εκείνη που τις αποδίδεται σε ήπια απολυταρχικά πολιτικά μορφώματα.⁵ Σύμφωνα με τον πασίγνωστο ορισμό του Joseph A. Schumpeter (1987: 269) 'η δημοκρατική μέθοδος είναι μια συνταγματική ρύθμιση για τη λήψη πολιτικών αποφάσεων όπου κάποια άτομα αποκτούν την εξουσία να αποφασίζουν μέσω της ανταγωνιστικής διαμάχης τους για τη λαϊκή ψήφο'.⁶ Εάν υποθέσουμε ότι ο ορισμός αυτός απηχεί ένα κανονιστικό πρότυπο δημοκρατίας και όχι μια απλή εμπειρική διαπίστωση, συνάγουμε το αποθαρρυντικό συμπέρασμα ότι σ' αυτό η ελευθερία της έκφρασης είναι πολύ πιο κρίσιμη για τους πολιτικούς απ' ό,τι για τους πολίτες, δεδομένου ότι αυτοί επείγονται να εξασφαλίσουν την ψήφο των πολιτών προκειμένου

να ανέλθουν νομότυπα στην εξουσία. Οι πολίτες περιορίζονται στον παθητικό ρόλο της επιλογής μεταξύ πολιτικών προγραμμάτων και βέβαια ο σφοδρός κομματικός ανταγωνισμός φαίνεται να ανέχεται την εξαπάτηση και τη χειραγώγηση του πολιτικού σώματος, εάν αυτό εξυπηρετεί κομματικά συμφέροντα. Ακόμα, η αντίληψη περί κομματικού ανταγωνισμού που εκφράζεται εδώ δεν προϋποθέτει κάποια ισότητα ως προς τις δυνατότητες επηρεασμού που διαθέτουν οι αντίπαλες πολιτικές παρατάξεις. Αυτό σημαίνει ότι το ενδεχόμενο να μην επικρατήσει η παράταξη που προβάλλει τα ορθότερα για τους πολίτες επιχειρήματα, αλλά εκείνη που διαθέτει τους οικονομικούς πόρους για να κάνει γνωστές τις θέσεις της στην πλειοψηφία του εκλογικού σώματος είναι απολύτως αποδεκτό. Είναι προφανές ότι η θεώρηση αυτή δεν μας προσφέρει μια εναλλακτική αντίληψη για την ελευθερία της έκφρασης που θα ήταν ποιοτικά ανώτερη από εκείνη που συναντάμε σε ήπια απολυταρχικά καθεστώτα.

Στην ανταγωνιστική και ελιτιστική αυτή αντιμετώπιση της δημοκρατίας αντιπαράτίθεται το πρότυπο της διαβουλευτικής (deliberative) δημοκρατίας εκδοχές του οποίου υποστηρίζονται από ένα ολοένα αυξανόμενο αριθμό πολιτικών φιλοσόφων μεταξύ των οποίων ξεχωρίζουν ο Joshua Cohen (1989, 1996), ο Cass Sunstein (1993a και 1993b), ο James S. Fishkin (1991), ο James Bohman (1996) και φυσικά ο όψιμος Habermas (1996: κεφάλαιο 7). Το πρότυπο αυτό κατανοείται ευκολότερα εάν αντιμετωπισθεί ως μια εφαρμογή στο χώρο της πολιτικής της διαλογικής θεωρίας για τη θεμελίωση της ηθικής.⁷ Σύμφωνα μ' αυτή τη θεώρηση οι ηθικές αρχές δεν είναι ούτε διαισθητικά αναγνωρίσιμες, ούτε η κληρονομιά που μας παρέδωσε κάποια ανώτερη αυθεντία, αλλά το αποτέλεσμα διυποκειμενικής συμφωνίας στην οποία οδηγούμαστε μέσω ενός *συνεχούς, πραγματικού και υπό αυστηρές προϋποθέσεις διεξαγόμενου διαλόγου*. Η σχολαστική τήρηση μιας σειράς δίκαιων διαλογικών και επικοινωνιακών κανόνων αποτελεί τη μοναδική νομιμοποιητική διαδικασία του αποτελέσματος που θα προκύψει, όποιο κι εάν είναι αυτό. Η θεωρία δε θέτει κανένα περιορισμό ως προς το περιεχόμενο των ηθικών αρχών που θα εγκριθούν. Εμμένει μόνο στην επίτευξη γνήσιας ομοφωνίας σε πρωταρχικό επίπεδο την οποία εγγυάται ο σεβασμός προς τις θεσμοθετημένες διαδικασίες. Συγκεκριμένα, οι συμμετέχοντες στους ηθικούς διαλόγους δεσμεύονται να ακολουθούν μια σειρά από κανόνες όπως: α) Κανόνες που εξασφαλίζουν την αποφυγή αντιφάσεων, την ειλικρίνεια, καθώς και τη λογική συνέπεια και τη σαφήνεια των λόγων τους. β) Κανόνες που εξασφαλίζουν την ελευθερία της έκφρασης και ισοτιμία των διαλεγόμενων. γ) Κα-

νόνες που επιβάλλουν τη δικαιολόγηση των θέσεών τους και τους υποχρεώνουν να απαντήσουν στην κριτική που τους ασκείται. δ) Κανόνες που αφορούν τη λογική διάρθρωση των επιχειρημάτων που επικαλούνται οι συμμετέχοντες. ε) Κανόνες που εξασφαλίζουν την καθολική έλλογη αποδοχή και την εφαρμοσιμότητα των κανόνων που θα προκύψουν και στ) κανόνες που καθορίζουν τον τρόπο μετάβασης σε διαφορετικούς τύπους διαλόγου (Alexy 1991: 151-90)⁸.

Εάν θελήσουμε τώρα να χρησιμοποιήσουμε το διαλογικό αυτό διαδικαστικό σχήμα όχι για τη συγκρότηση των ηθικών κωδίκων, αλλά για τη λήψη πολιτικών αποφάσεων σε πολλά επίπεδα στο πλαίσιο της φιλελεύθερης δημοκρατίας, ποια είναι η μορφή που πρέπει να λάβει; Φαίνεται πως πρέπει να συγκροτείται από τρεις βασικές παραδοχές. Πρώτον, όλοι οι πολίτες θεωρούνται πολιτικά ανεξάρτητοι, ικανοί και ίσοι. Δηλαδή, δεν αποτελούν υποχείρια της κυβέρνησης, διαθέτουν την ικανότητα να αντιλαμβάνονται, να εκφέρουν κρίσεις και να αποφασίζουν για τα τρέχοντα πολιτικά ζητήματα, και η οικονομική τους κατάσταση ή η κοινωνική τους θέση δεν επηρεάζει εκ προοιμίου τα αποτελέσματα των δημοκρατικών διαδικασιών λήψης αποφάσεων. Δεύτερον, μολονότι οι πολίτες ξεκινούν από ανόμοιες συνειδησιακές αφηρητές με την έννοια ότι χαρακτηρίζονται από διαφορετικές πεποιθήσεις, επιθυμίες και στόχους, είναι ειλικρινείς, συνεργάσιμοι, καλοπροαίρετοι, και επιθυμούν την εξεύρεση κοινωφελών λύσεων εμφορούμενοι από ένα πνεύμα κοινωνικής αλληλεγγύης. Τρίτον, και σημαντικότερο, οι πολιτικές αποφάσεις στις οποίες θα καταλήγουν θα πρέπει να αποτελούν το αποτέλεσμα δεσμευτικής για όλους συμφωνίας. Η συμφωνία αυτή πρέπει να είναι το φυσικό επακόλουθο μιας αυστηρής διαδικασίας διαβουλεύσεων κατά την οποία δίδεται σε όλους η δυνατότητα, έστω μέσω αντιπροσώπων, να κοινοποιήσουν τις θέσεις τους και να συνδιαλλαγούν με τους συμπολίτες τους. Το μόνο κριτήριο λήψης αποφάσεων είναι η πειστικότητα και η ορθότητα των επιχειρημάτων που προβάλλονται. Και εδώ, όπως και στην περίπτωση της διαλογικής ηθικής, τα περιεχόμενα των πολιτικών συμφωνιών δεν προκαθορίζονται. Θεωρείται ωστόσο ότι, όποια κι αν είναι η μορφή τους, αυτές πάντα θα είναι 'θεμιτές' και θα πλεονεκτούν από πλευράς διαδικαστικής νομιμοποίησης των αποφάσεων που θα λαμβάνονταν με άλλες μεθόδους. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι θα είναι και οι καλύτερες δυνατές με βάση κάποια ανεξάρτητα μη διαδικαστικά κριτήρια, αν και ορισμένοι θεωρητικοί εκφράζουν την αισιοδοξία ότι θα *τείνουν* να είναι έλλογες. Η άρνηση της θεωρίας να δεσμευτεί ως προς την ορθότητα συγκεκριμένων αποφάσεων συνεπάγεται με-

ταξύ άλλων κάποια απροσδιοριστία ως προς τις επιμέρους μεθόδους λήψης αποφάσεων που θα μπορούσαν ομόφωνα να υιοθετηθούν. Αυτό κατ' ουσίαν σημαίνει ότι οι συμμετέχοντες αναγνωρίζοντας την ανάγκη να είναι αποτελεσματικοί μπορούν σε συγκεκριμένες περιπτώσεις να απομακρυνθούν από την αρχή της ομοφωνίας, έστω και εάν αυτή σφυρηλατείται μέσω αμοιβαίων στρατηγικών υποχωρήσεων. Έτσι, ενδέχεται να προτιμήσουν την αρχή της απλής ή της ενισχυμένης πλειοψηφίας ή ακόμα και να καταλήξουν στο συμπέρασμα ότι το αντικείμενο τους δεν μπορεί να αποτελέσει θέμα δημοσίου διαλόγου. Η συνοπτική αυτή σκιαγράφηση της διαβουλευτικής δημοκρατίας αναμφίβολα δεν καλύπτει την ποικιλία και την περιπλοκότητα των προσεγγίσεων που βλέπουν καθημερινά το φως της δημοσιότητας, ούτε είναι βέβαιο ότι θα ετύγχανε της πλήρους αποδοχής όλων των θεωρητικών που μνημονεύθηκαν. Εντούτοις, πιστεύουμε ότι σε γενικές γραμμές εκφράζει κάποιες από τις βασικές ιδέες που αναπτύσσονται στη βιβλιογραφία και επαρκεί για τους σκοπούς του παρόντος.

Η αντίληψη αυτή, αν και θεωρητικά ελκυστική, φαίνεται να συναντά σημαντικά εμπόδια σε πρακτικό επίπεδο. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως η εφαρμογή της μπορεί να παρουσιάζεται εφικτή στην αρχαία Αθήνα, στην αναγεννησιακή Φλωρεντία ή στις συνελεύσεις των πόλεων της Νέας Αγγλίας, αλλά αποβαίνει προβληματική σε μεγαλύτερα κράτη ή, ακολουθώντας τον Blaug (1996: 49-80), ότι μπορεί να αποβεί χρήσιμη μόνο κατά τη διάρκεια κάποιων ξεσπασμάτων δημοκρατίας (λ.χ. ισπανικός εμφύλιος, Μάης του 68, εμφάνιση της Αλληλεγγύης στην Πολωνία), όπου ορισμένοι πολίτες συγκροτούνται με την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων και επιχειρούν οι ίδιοι να λαμβάνουν από κοινού τις αποφάσεις που μέχρι τώρα άλλοι ελάμβαναν γι' αυτούς. Είναι προφανές, θα συνέχιζε ο ίδιος επικριτής, ότι σε αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες που υπερβαίνουν τα όρια της πόλης-κράτους η δυνατότητα διαβούλευσης μεταξύ πολιτών και των εκπροσώπων της εκτελεστικής και της νομοθετικής εξουσίας καθίσταται δυσχερής έως και αδύνατη. Επιπροσθέτως, φαινόμενα όπως η τάση ατόμων και ομάδων συμφερόντων να χρησιμοποιούν εκβιαστικά και μυωπικά την όποια πολιτική δύναμη ή επιρροή συμβαίνει να διαθέτουν, η διαρκώς αυξανόμενη απογοήτευση από τη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών μεταξύ των ανίσχυρων, η περιχαράκωση στη σφαίρα του ιδιωτικού και ο κοινωνικός αποκλεισμός μας παραπέμπουν σ' ένα πολιτικό προφίλ που πόρρω απέχει από τον τύπο πολίτη που προαπαιτεί η διαβουλευτική δημοκρατία. Στις αιτιάσεις αυτές οι υπερασπιστές της απαντούν διευκρινίζοντας ότι τώρα ο διάλογος θα πρέπει

να ερμηνεύεται διασταλτικά ως αμοιβαία ενημέρωση για τις θέσεις των άλλων, χωρίς κατ' ανάγκη να υπάρχει άμεση επαφή, και πως εκείνο που προέχει είναι η δημιουργία ενός γνήσιου συναινετικού κλίματος που θα αποτελεί προϊόν παραδοσιακών και νεοπαγών τυπικών και ατύπων διαβουλευτικών διεργασιών που θα συντελούνται σε πολλά επίπεδα. Η πρακτική επιτυχία της θεωρίας σημειώνει ο Habermas (1996: 398) συναρτάται 'από τη θεσμοποίηση αντίστοιχων διαδικασιών και επικοινωνιακών προϋποθέσεων και από τη σύμπραξη των θεσμοποιημένων γνωμοδοτήσεων με ατύπως διαμορφωμένες κοινές γνώμες'⁹.

Σ' αυτή τη βάση προβάλλονται δύο διαφορετικές στρατηγικές που μακροπρόθεσμα θα μπορούσαν να προσφέρουν ικανοποιητικές λύσεις. Έτσι, σύμφωνα με την πρώτη στρατηγική το πρόβλημα αυτό μπορεί να καταστεί λιγότερο οξύ μέσω των πολιτικών λειτουργιών που θα πρέπει να επιτελεί ο τύπος ή ακριβέστερα τα ΜΜΕ. Ο βασικός θεσμικός ρόλος των τελευταίων έγκειται στη δημιουργία των αναγκαίων επικοινωνιακών γεφυρών μεταξύ εξουσίας και πολιτών, καθώς και μεταξύ τμημάτων του πολιτικού σώματος. Καλούνται να μεταφέρουν τις αποφάσεις και τη σχετική επιχειρηματολογία της κυβέρνησης στο μέσο πολίτη με κατανοητό και ακριβή τρόπο. Παράλληλα, υποχρεούνται να ενημερώνουν τις αρχές εν γένει για τις θέσεις και τα προβλήματα των πολιτών, καθώς και αναφορικά με τον αντίκτυπο της πολιτικής τους, έτσι ώστε να αυξάνονται οι πιθανότητες εξορθολογισμού 'των αποφάσεων μιας δεσμευμένης από το δίκαιο και το νόμο κυβέρνησης και διοίκησης' (Habermas 1996: 400). Τέλος, οφείλουν να φέρουν στο φως της δημοσιότητας σημαντικά κοινωνικά ζητήματα που διαφορετικά θα περνούσαν απαρατήρητα και να τα πραγματεύονται με αμερόληπτο τρόπο παρέχοντας σ' όλους τους εμπλεκόμενους τη δυνατότητα να εκφράσουν τις θέσεις τους. Ομολογούμενως, αυτές οι υποχρεώσεις, δεν αποστερούν από τους εκπροσώπους των ΜΜΕ το δικαίωμα σχολιασμού και κριτικής που διαθέτουν οι υπόλοιποι πολίτες, αλλά αυτό θα πρέπει να ασκείται παράλληλα με την υποχρέωση αντικειμενικής ενημέρωσης κυβέρνησης και κοινού. Ο πραγματικός, ωστόσο, τρόπος λειτουργίας και επέμβασης των ΜΜΕ στο σύγχρονο δημοκρατικό βίο έχει προκαλέσει τη δυσφορία, ενίοτε και 'την μήνιν', των θεωρητικών της διαβουλευτικής δημοκρατίας. Στα τέλη του 20ου αιώνα τα ιδιωτικά ΜΜΕ και ιδιαίτερα η τηλεόραση έχουν καταστεί σε μεγάλο βαθμό ομάδες συμφερόντων που εκμεταλλεύονται τις τεράστιες δυνατότητες επηρεασμού της κοινής γνώμης που διαθέτουν με στόχο τον προσπορισμό οικονομικών ή άλλων ωφελημάτων. Οι πολίτες δε συμμετέχουν στη λήψη των αποφάσεων σχετικά

με γενικού ενδιαφέροντος ζητήματα που πρέπει να καλυφθούν, ούτε έχουν λόγο ως προς τον τρόπο κάλυψής τους, ενώ στις περιπτώσεις που καλούνται να τοποθετηθούν σ' ένα συγκεκριμένο πρόβλημα οι επικοινωνιακές προϋποθέσεις δεν τηρούνται ούτε στο ελάχιστο. Σε γενικές γραμμές η συχνά απολιτική, αυθαίρετα επιλεκτική, αποπροσανατολιστική, εμπορική και σκληρά ανταγωνιστική φιλοσοφία που τα διέπει φαίνεται να δυσχεραίνει την ορθή λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών με αποτέλεσμα να καθίσταται επιβεβλημένη η λήψη ρυθμιστικών μέτρων. Σύμφωνα μ' αυτή τη θεώρηση τα πρόνομια που απολαμβάνουν τα ΜΜΕ δεν είναι 'ιερά και απαραβίαστα', αλλά αποτελούν συνάρτηση του κατά πόσο επιτυχώς επιτελούν το ρόλο που τους αποδίδεται από τη διαβουλευτική δημοκρατία¹⁰.

Δεύτερον, παράλληλα όμως με βελτίωση της λειτουργίας των ΜΜΕ οι υπέρμαχοι της διαβουλευτικής δημοκρατίας αναζητούν και άλλους τρόπους για την ενίσχυση του διαλογικού στοιχείου, και ό,τι αυτό συνεπάγεται, στις φιλελεύθερες δημοκρατίες. Οι λύσεις που προτείνονται κυμαίνονται από την υιοθέτηση περιορισμένων 'τοπικών' μέτρων μέχρι τη θέσπιση ριζικών θεσμικών αλλαγών (Blaug 1996). Σε επίπεδο βασικών πολιτικών δομών συζητούνται προτάσεις για την αποκέντρωση της εξουσίας και την πυραμιδωτή διάρθρωση της διαδικασίας λήψης πολιτικών αποφάσεων, την τηλεδημοκρατία, τον καθορισμό οροφής στη χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων από ιδιώτες, την εφαρμογή μιας αντικειμενικής διαβουλευτικής σφυγιομέτρησης που θα αντανάκλα τις πραγματικές απόψεις του εκλογικού σώματος (Fishkin 1991) κ.ο.κ. Σε επίπεδο ενδιάμεσων θεσμών κυριαρχούν οι αντιπαραθέσεις για την αξία και το εφικτό της 'συνεταιριστικής' δημοκρατίας των Cohen και Rogers, της οικονομικής δημοκρατίας, της δημοκρατίας στην εκπαίδευση κ.α. Ενώ στο επίπεδο της οικογένειας καταγγέλλεται ο υποδεέστερος ρόλος που αποδόθηκε στις γυναίκες από τη δεσπόζουσα πατριαρχική πολιτική παράδοση. Η συζήτηση, όμως, και η αξιολόγηση αυτών των προτάσεων θα μας παρεξέτρεπε από το θέμα μας που είναι η διαπλοκή ελευθερίας της έκφρασης και διαβουλευτικής δημοκρατίας.

Τέλος, όσον αφορά το ζήτημα των κινήτρων που θα χρειαστούν οι σημερινοί πολίτες για να αποκηρύξουν, ως ένα βαθμό, τη χαρακτηριστική απάθειά τους και να αποδεχτούν τις διαλογικές διαδικασίες, υποστηρίζεται ότι η βελτίωση των ΜΜΕ και η υιοθέτηση νέων ουσιαστικά συμμετοχικών θεσμών θα τους δώσει μια εντελώς διαφορετική εικόνα του ρόλου τους, θα τους βοηθήσει να συνειδητοποιήσουν τη δύναμή τους και θα οδηγήσει στην ανάπτυξη μιας λιγότερο εγωκεντρικής νοοτροπίας. Εξάλλου το πρότυπο αυτό

δεν αναπτύσσεται σε θεωρητικό κενό. Απαιτεί προϋπάρχουσες θεμελιακές και ευρέως αποδεκτές πολιτικές αξίες και δεν είναι αποκομμένο από μια συγκεκριμένη δημοκρατική παράδοση η οποία εστιάζεται στην πολιτική ισότητα, στην επιχειρηματολογία, στο συμβιβασμό, στην προσπάθεια αμοιβαία ικανοποιητικής επίλυσης των συλλογικών προβλημάτων, και στην αποφυγή της τυραννίας της πλειοψηφίας. Ακόμα, αποφεύγει ορισμένες ιδιαίτερα απαιτητικές προϋποθέσεις που τίθενται από διάφορα ρεπουμπλικανικά και κοινοτιστικά δημοκρατικά σχήματα, τα οποία θα κρίνονταν από πολλούς εξωπραγματικά ή εσφαλμένα. Συγκεκριμένα, η αποδοχή των διαβουλευτικών συνθηκών δεν απαιτεί και την υιοθέτηση απόψεων όπως ότι ο άνθρωπος πραγματώνει το σκοπό της ύπαρξής του μόνο μέσω της συμμετοχής στα κοινά, ή ότι υπάρχει κάποιο αντικειμενικό πολιτικό αγαθό (όπως η 'γενική βούληση' του Rousseau) που είναι ανεξάρτητο από τις κανονιστικές πεποιθήσεις των υποκειμένων, ή ακόμα πως η δημοκρατία απαιτεί υψηλά ποσοστά ομοιογένειας και ομοιομορφίας¹¹.

Διαβουλευτική δημοκρατία και ελευθερία της έκφρασης.

ΑΣ στραφούμε τώρα στην εξέταση του ρόλου που επιτελεί η ελευθερία της έκφρασης στη διαβουλευτική δημοκρατία. 'Ένα σύστημα ελευθερίας της έκφρασης' παρατηρεί ο Sunstein (1993a: 244) 'θα πρέπει να αυξάνει τις πιθανότητες να ανταποκρίνονται τα πολιτικά αποτελέσματα στη βούληση του κοινού'. Αποτελεί ακατάλυτο πολιτικό δικαίωμα, γιατί χωρίς αυτήν οι διαβουλευτικές διαδικασίες, όπως ορίστηκαν προηγουμένως, θα απεργάζονταν την αυτοκατάργησή τους. Η απόφαση να απαγορευτεί σε κάποιους πολίτες να εκφράσουν τις απόψεις τους κατά το δημόσιο διάλογο, επειδή δεν είναι αρεστές, διαστρεβλώνει και απονομιμοποιεί το αποτέλεσμα. Ισοδυναμεί με καταστρατήγηση των παραδοχών της ισότητας, δεδομένου ότι εκ των προτέρων κάποιες θέσεις, και κατά συνέπεια και οι φορείς τους, κρίνονται υποδεέστερες από άλλες. Ακόμα, είναι ευνόητο ότι δεν μπορεί να ζητηθεί από κανένα να σεβαστεί ένα πολιτικό αποτέλεσμα που τον αφορά, όταν κατά τη διαμόρφωσή του τού αρνήθηκε οποιαδήποτε συμμετοχή. Οι υποστηρικτές μάλιστα του προτύπου αυτού συμφωνούν ότι το εν λόγω δικαίωμα ισχυροζώνεται το μόνο που η κατάργησή του ούτε μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο συζήτησης κατά τη διαβουλευτική διαδικασία, ούτε βέβαια εξαρτάται από τη βούληση της πλειοψηφίας.¹² Επίσης, θα πρέπει να επισημανθεί ότι σ' αυτό το πλαίσιο αναφοράς το ίδιο αυτό δικαίωμα θεωρείται ως *θετικό*. Επομένως,

η επιτυχής άσκησή του επιτάσσει τη λήψη μέτρων που θα βελτιώνουν τις εκφρασιακές δυνατότητες και ευκαιρίες όσων για ποικίλους λόγους (οικονομικούς, κοινωνικούς, φυλετικούς, έμφυλους κ.ο.κ.) αδυνατούν να συμμετάσχουν στον πολιτικό διάλογο επί ίσοις όροις και θα εξουδετερώνουν τη δυσανάλογα μεγάλη επιρροή που ασκεί ο λόγος των οικονομικά και θεσμικά ισχυρών. Αυτό, δυστυχώς, είναι κάτι που λέγεται εύκολα, αλλά δύσκολα εφαρμόζεται. Μια κατάσταση πραγμάτων όπου *κάθε* πολίτης μιας σύγχρονης δημοκρατίας θα εκφράζει ισότιμα και αναλυτικά τη γνώμη του για *κάθε* πολιτικό ζήτημα (και αυτό δε σημαίνει την απλή επικύρωση ή απόρριψη κάποιων προτάσεων που θα του επιβάλλονται) και ταυτόχρονα θα ακούγεται απ' όλους τους άλλους, φαντάζει ανέφικτη. Ωστόσο, όλο και συχνότερα νέες βελτιωτικές του status quo προτάσεις καθίστανται αντικείμενο θεωρητικής συζήτησης.¹³

Το δημοκρατικό αυτό πρότυπο, κατά τη γνώμη μας, προσδίδει στην ελευθερία της έκφρασης ιδιότητες που δε διαθέτει στα ήττα απολυταρχικά καθεστώτα. Την απεξαρτά από τη βούληση των αρχών, αφού τώρα αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο των διαδικασιών λήψης πολιτικών αποφάσεων και την καθιστά *αποτελεσματική*. Οι πολίτες στο σύνολό τους δεν αρκούνται στο να εκφράσουν απλώς τη δυσαρέσκειά τους ή τις αντιρρήσεις τους, αλλά διαθέτουν τη δυνατότητα να θέσουν τα προβλήματα που τους απασχολούν και να επιτύχουν τους πολιτικούς στόχους που επιδιώκουν συμπεριλαμβανομένης και της αντικατάστασης των αιρετών αρχών. Η ελευθερία της έκφρασης στη διαβουλευτική δημοκρατία δεν εγγυάται ότι ο κάθε πολίτης θα κατορθώσει να πείσει τους υπολοίπους για την ορθότητα των απόψεών του, αλλά αποτελεί αναγκαία συνθήκη για να το επιτύχει. Ταυτόχρονα, και η ελευθερία της πληροφόρησης καθίσταται εξίσου αναγκαία και αποτελεσματική, δεδομένου ότι είναι απαραίτητη για το σχηματισμό αληθινών πεποιθήσεων και ορθών επιχειρημάτων και κατά συνέπεια για τη λήψη των επιθυμητών αποφάσεων. Τέλος, δε θα πρέπει να παραλείψουμε να επισημάνουμε τη συγγένεια που έχει η εν λόγω υπεράσπιση της ελευθερίας της πολιτικής έκφρασης με τις αναλύσεις κλασικών πολιτικών στοχαστών όπως του Jefferson και του Tocqueville¹⁴.

Τα όρια της ελευθερίας της έκφρασης στη διαβουλευτική δημοκρατία.

Με γνώμονα τα όσα ειπώθηκαν θα ήταν εύλογο να ισχυριστούμε ότι σε γενικές γραμμές η διαβουλευτική δημοκρατία λόγω της ιδιάζουσας σημασίας που αποδίδει στην έλλογη συμφωνία, στο διάλογο, στη συμμετοχή όλων, στη δημόσια συζήτηση και στην ανταλλαγή επιχειρημάτων, διευρύνει το πεδίο εφαρμογής της ελευθερίας της πολιτικής έκφρασης και προσδίδει σ' αυτήν μεγαλύτερη βαρύτητα σε σχέση με άλλα συστήματα πολιτικής διακυβέρνησης, ανάγοντάς την σε 'οξυγόνο' της δημοκρατίας.¹⁵ Το ερώτημα που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια είναι εάν το *ίδιο* το πρότυπο επιβάλλει κάποιους περιορισμούς ως προς τα εκφραστικά ενεργήματα που ενδέχεται να διατυπωθούν κατά τη δημοκρατική διαβούλευση. Αυτό το ερώτημα δεν μπορεί να απαντηθεί μόνο γενικά και αφηρημένα αλλά και σε συνάρτηση με τα προβλήματα και τις περιστάσεις που αντιμετωπίζουν πολίτες με 'σάρκα και οστά' σε υπαρκτές δημοκρατίες¹⁶.

Ο πρώτος πειρασμός που θα πρέπει να αποφύγουν όσοι υιοθετούν το εν λόγω πρότυπο –πράγμα το οποίο φαίνεται να μην κάνουν οι Lipson (1995: 2271-3) και Fiss (1996a και 1996b)– είναι να ασπασθούν τη θέση ότι προκειμένου να εξισωθούν οι εκφραστικές δυνατότητες όλων των πολιτών και να εξασφαλιστεί η πρόσβαση του καθενός στις πληροφορίες που απαιτούνται για να ενημερωθεί αντικειμενικά αναφορικά μ' ένα επίμαχο ζήτημα επιβάλλεται να *φιμωθούν* όσοι (είτε άτομα είτε ομάδες συμφερόντων) διαθέτουν τα μέσα να επηρεάζουν την κοινή γνώμη με τρόπο δυσανάλογα αποτελεσματικότερο απ' ό,τι οι υπόλοιποι. Η επικράτηση μιας τέτοιας συλλογιστικής θα είχε, για παράδειγμα, ως συνέπεια να απαγορευτεί από την πολιτεία η τηλεοπτική μετάδοση κάποιων πολιτικά σημαντικών μηνυμάτων με την αιτιολογία ότι όσοι αντιτίθενται με το περιεχόμενό τους δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα να αγοράσουν τον τηλεοπτικό χρόνο που απαιτείται για να γνωστοποιήσουν τις θέσεις τους. Η θεωρητική αντίληψη που υπόκειται, ωστόσο, μιας τέτοιας απόφασης είναι ότι η ισότητα εκτιμάται χάριν της ίδιας της ισότητας –αντίληψη στείρα και διόλου πειστική– και όχι χάριν των δυνατοτήτων που ανοίγονται για ένα άτομο ή μια ομάδα, όταν αρθούν οι εις βάρος τους υπάρχουσες ανισότητες. Με άλλα λόγια η αποδοχή αυτής της απόφασης συνεπάγεται τη δέσμευσή μας στην ιδέα ότι η ισότητα στη φτώχεια ή στη δυστυχία αποτελούν όχι μόνο θεμιτούς αλλά και πρωτεύοντες ηθικούς στόχους.

Επιπλέον, η επίτευξη μιας κατάστασης πραγμάτων όπου οι αντιμαχόμενες παρατάξεις θα διέθεταν εξίσου πενιχρές δυνατότητες επηρεασμού της κοινής γνώμης δε φαίνεται να εξυπηρετεί τις διαβουλευτικές διαδικασίες. Εάν οι πολίτες δεν μπορούν να έχουν πρόσβαση σε καμία από τις θέσεις των άμεσα εμπλεκομένων, τότε θα δυσχεραίνονται να διαμορφώσουν αντίληψη για το επίμαχο ζήτημα με αποτέλεσμα την ενίσχυση της έλλειψης διαφάνειας και δημοσιότητας. Η πολιτεία οφείλει είτε μέσω των κρατικών ΜΜΕ, είτε μέσω της επιβολής της υποχρέωσης πολύπλευρης και εις βάθος κάλυψης των ζητημάτων της επικαιρότητας από τα ιδιωτικά ΜΜΕ (που συμπεριλαμβάνει και την υποχρέωση να επιτρέπουν στους πολίτες που άμεσα θίγουν να χρησιμοποιούν το ίδιο μέσο για να απαντήσουν), είτε με άλλους τρόπους, να ενισχύσει τις εκφρασιακές δυνατότητες των αδυνάμων, χωρίς να καταφύγει στη λογοκρισία των οικονομικά και θεσμικά ισχυρών. Θεωρούμε ότι σε γενικές γραμμές είναι προτιμότερο να ενισχυθούν οι δίαυλοι επικοινωνίας της μειονεκτούσας παράταξης, ακόμα και εάν η πλήρης εξίσωση είναι –όπως είδαμε– συχνά ανέφικτη, παρά να οδηγηθούν μέσω της κυβερνητικής παρέμβασης και οι δύο παρατάξεις στο περιθώριο της δημόσιας σφαίρας.

Ένας δεύτερος πειρασμός στον οποίο οι διαβουλευόμενοι δημοκρατικοί δε θα πρέπει να υποκύψουν είναι η απαγόρευση της διατύπωσης αντιδημοκρατικών απόψεων με το σκεπτικό ότι οι δημοκρατικές διαδικασίες δε θα πρέπει να παρέχουν απλόχερα ένα *forum* σ' εκείνους που απεργάζονται την κατάλυσή τους. Μια τέτοια, ωστόσο, απαγόρευση είναι ασύμβατη με το διαβουλευτικό πρότυπο για τους ακόλουθους λόγους που απηχούν κάτι από το πνεύμα της υπεράσπισης της ελευθερίας της έκφρασης που προέβαλε ο Mill στο *Περί Ελευθερίας*.

Πρώτον, δεν μπορεί να αποκλείσει κανείς την πιθανότητα κάποια από τα επιχειρήματα των αντιδημοκρατικών να χρησιμοποιηθούν για τη βελτίωση των δημοκρατικών θεσμών και των κοινωνικοοικονομικών προϋποθέσεων τους. Για παράδειγμα, οι ρατσιστικές απόψεις που ενδέχεται να διατυπωθούν, οι οποίες είναι φύσει αντιδημοκρατικές αφού στρέφονται κατά της πολιτικής ισότητας, μπορεί να αποτελέσουν αφορμή για τη λήψη μέτρων που θα μεταβάλουν τις συνθήκες εκκόλαψης του ρατσιστικού λόγου.¹⁷ Δεύτερον, τα αντιδημοκρατικά επιχειρήματα που κατατίθενται κατά τη διαβουλευτική διαδικασία συνιστούν πρόκληση για τους δημοκρατικούς για να τα αναιρέσουν και να δείξουν, όπως υποχρεούνται, την ηθική και τη γνωσιακή υπεροχή των επιχειρημάτων υπέρ της δημοκρατίας. Με την έννοια αυτή συμβάλλουν στην ενίσχυση της δημοκρατικής κουλτούρας. Καλώς ή κακώς, το δημοκρα-

τικό πολίτευμα ούτε αυτονόητο είναι, ούτε αντικατοπτρίζει κάποια φυσική τάξη πραγμάτων. Σύμφωνα, με τον Mill (1983: 85):

Σ' όλα τα άλλα θέματα [εκτός από τα μαθηματικά και τη φυσική] καμιά γνώμη δεν αξίζει να θεωρείται γνώση παρά μόνο αν αυτός που την υποστηρίζει, έχει αναγκαστεί, ή έχει εκούσια επιλέξει να υποστεί την ίδια νοητική διαδικασία, που απαιτείται για να φέρει σε πέρας μια έντονη λογομαχία με κάποιους αντιπάλους.

Για παράδειγμα, η επίκληση του κλασικού αντιδημοκρατικού επιχειρήματος ότι μόνο οι επαίοντες ή οι άριστοι δικαιούνται να κυβερνούν όχι μόνο δε θα πρέπει να τίθεται εκτός νόμου, αλλά και να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη, ώστε να καταδειχθούν οι αδυναμίες του (πρβλ. Dahl 1989: μέρος δεύτερο). Τρίτο, με το να επιτρέπουμε στους αντιδημοκρατικούς να συμμετάσχουν στο δημοκρατικό διάλογο τους παρέχουμε τη δυνατότητα εκτόνωσης και τους εντάσσουμε σ' ένα πλαίσιο νομιμότητας και διαφάνειας, όπου ισχύουν συγκεκριμένοι κανόνες, και μ' αυτόν τον τρόπο μειώνουμε τις πιθανότητες να καταφύγουν στη βία και στην παρανομία. Θεωρητικά, βέβαια, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να πειστούν ορισμένοι από τα αντιδημοκρατικά επιχειρήματα και να επιχειρήσουν να καταλύσουν βίαια τις δημοκρατικές διαδικασίες, αλλά εάν μια τέτοια συνωμοσία αρχίσει να εξυφαίνεται, τότε προφανώς δεν τίθεται ζήτημα προστασίας της έκφρασης. Όταν περάσουμε από ένα επίπεδο ανταλλαγής επιχειρημάτων σ' ένα επίπεδο βίαιης αντιπαράθεσης, εκείνο που έχει σημασία είναι η ικανότητα των δημοκρατικών να υπερασπίσουν πάση θυσία τα ιδανικά τους.

Υπάρχουν, όμως, μορφές πολιτικού λόγου που να απαγορεύονται από το ίδιο το διαβουλευτικό πρότυπο, δηλαδή περιορισμοί που θα πρέπει κανείς αναγκαστικά να δεχτεί άπαξ και το υιοθετήσει; (Σημειωτέον ότι η απαγόρευση εδώ εννοείται μ' ένα ιδιαίτερα χαλαρό τρόπο και μπορεί να κυμαίνεται από τον απλό χαρακτηρισμό μιας εκφοράς ως μη γενομένης και απορριπτέας μέχρι την επιβολή ποινικών ή άλλων κυρώσεων.) Σ' ένα πρώτο αφηρημένο επίπεδο θα μπορούσαμε να επιστημόνουμε δύο επιλήψιμες κατηγορίες εκφραστικών ενεργημάτων:

α) *Τον εξαπατητικό λόγο*. Η εξαπάτηση και η ψευδολογία κατά τη διάρκεια του δημοκρατικού διαλόγου δημιουργούν εσφαλμένες πεποιθήσεις με αποτέλεσμα οι συμμετέχοντες να οδηγούνται σε αποφάσεις τις οποίες δε θα ελάμβαναν, εάν γνώριζαν την αλήθεια. Είναι προφανές ότι το αποτέλεσμα του διαλόγου δεν μπορεί να θεωρηθεί έγκυρο. Ακόμα, ο ψευδόμενος θεωρεί τον εαυτό του ικανότερο και 'πιο ίσο από τους ίσους', αφού πιστεύει ότι

δικαιούται να πάρει στα χέρια του τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων των άλλων και να τις κατευθύνει όπως κρίνει, χωρίς να έχει την έγκρισή τους. Θα πρέπει, όμως, να υπάρχουν οι κατάλληλες θεσμικές εγγυήσεις ώστε να μην καταδικάζονται για 'διασπορά ψευδών ειδήσεων' άνθρωποι που εκφέρουν απόψεις τις οποίες οι αρχές ή η κοινή γνώμη θεωρούν εσφαλμένες, απαράδεκτες ή προκλητικές. Στην κατηγορία αυτή θα συμπεριλαμβάναμε και τη χρήση σοφισμάτων που λέγονται με πρόθεση εξαπάτησης, αν και αυτά είναι ευκολότερο να αποκαλυφθούν συγκρινόμενα με τα ψεύδη.

β) *Τον απειλητικό λόγο.* Μ' αυτό εννοούμε την πιστευτή διακοίνωση των προθέσεων του Α να βλάψει τον Β, χωρίς να έχει τέτοιο δικαίωμα, αν ο Β δε συμμορφωθεί με τις επιθυμίες του Α. Αυτού του τύπου οι απειλές αντικαθιστούν το λόγο με τον καταναγκασμό και δεν έχουν καμία θέση στο δημοκρατικό διάλογο. Ο ορισμός αυτός διακρίνει τις απειλές από τις προειδοποιήσεις οι οποίες αναφέρονται σε βλαπτικές ενέργειες που δικαιούται ο προειδοποιών να επιτελέσει, εάν δε συμμορφωθεί ο προειδοποιούμενος. Υπ' αυτή την έννοια εάν κάποιος απευθυνόμενος στην κυβέρνηση πει 'εάν δεν τηρήσετε τις υποσχέσεις σας, να μας διαγράψετε από υποστηρικτές σας' δεν παραβιάζει με κανένα τρόπο τους κανόνες της δημοκρατικής πολιτικής επικοινωνίας. Αντίθετα, η διατύπωση σαφών και πιστευτών απειλών κατά της ζωής πολιτικών παραγόντων ως ένδειξη αποδοκιμασίας του έργου τους καταλύει τον πολιτικό διάλογο, καθαγιάζει τη χρήση της παράνομης βίας και κατά συνέπεια δεν επιτρέπεται να παραμένει ατιμώρητη.

Μεταβαίνοντας από το σχηματικό χώρο του διαβουλευτικού προτύπου σ' ένα υπαρκτό δημοκρατικό καθεστώς, το οποίο θα εκφράζει στο μέτρο του δυνατού το εν λόγω ιδεώδες, θα προσθέταμε δύο επιπλέον περιορισμούς:

γ) *Περιορισμούς ως προς την αποκάλυψη στοιχείων που θέτουν σε κίνδυνο τη δημόσια ασφάλεια.* Ο λόγος που οδηγεί στην απαγόρευση της δημόσιας αναφοράς σε τέτοιου τύπου πληροφορίες είναι ότι μπορούν να θέσουν σε κίνδυνο το ίδιο το δημοκρατικό καθεστώς τη στιγμή που υπάρχει κάποια έκδηλη εξωτερική επιβουλή. Εδώ θα συμπεριλαμβάναμε πληροφορίες σχετικά με τη σύνθεση, τη διάταξη, τα σχέδια, τον οπλισμό και τις κινήσεις των ενόπλων δυνάμεων, καθώς και τις σύννομες ενέργειες των υπηρεσιών πληροφοριών. Εξυπακούεται ότι οι περιορισμοί αυτοί θα καταστούν άνευ αντικειμένου, εάν επικρατήσει, όπως οραματιζόταν ο Kant στην *Αιώνια Ειρήνη*, ένα καθεστώς αρμονικής και ειρηνικής διακρατικής συνεργασίας. Μέχρι τότε όμως θα πρέπει να παραμείνουν εν ισχύ. Ακόμα, οι περιορισμοί σε καμία περίπτωση (ακόμα και σε καταστάσεις εκτάκτου ανάγκης¹⁸) δεν πε-

ριλαμβάνουν την απαγόρευση της άσκησης κριτικής σε συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές που άπτονται ευαίσθητων θεμάτων. Η μόνη δέσμευση που πρέπει να γίνεται σεβαστή είναι η αποφυγή δημοσιοποίησης πληροφοριών του τύπου που προαναφέρθηκε (βλ. σχετικά Shetret 1991). Τα ίδια ισχύουν και σε σχέση με ορισμένες ενέργειες υπηρεσιών που ασχολούνται με τη δίωξη του εγκλήματος και την απονομή της δικαιοσύνης. Ωστόσο, δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε ότι η διαφάνεια είναι αναπόσπαστο χαρακτηριστικό της διαβουλευτικής δημοκρατίας. Αυτό στην πράξη σημαίνει ότι όσο το δυνατόν λιγότερες κατηγορίες πολιτικά σημαντικών πληροφοριών θα πρέπει να θεωρούνται απόρρητες και ο χαρακτηρισμός τους να μη γίνεται αυθαίρετα από τις αρχές με γνώμονα το εκάστοτε συμφέρον τους, αλλά βάσει κοινά αποδεκτών κριτηρίων.

δ) *Περιορισμούς σχετικά με τον χώρο και τον χρόνο εκφοράς του πολιτικού λόγου.* Σε μια υπαρκτή πλουραλιστική δημοκρατία συμβαίνει - σε αντίθεση με μια ιδεατή διαβουλευτική συνέλευση - να μην ενδιαφέρονται όλοι για ένα πολιτικό ζήτημα που απασχολεί μια μερίδα του κοινού. Και βέβαια, όπως έχει ήδη επισημανθεί, το διαβουλευτικό πρότυπο δε θεωρεί τον άνθρωπο μόνο ως 'ζώο πολιτικό' και δεν απαιτεί από τους πολίτες να αφιερώνουν κάθε στιγμή της ζωής τους στην ενασχόληση με τα κοινά (Chambers 1996: 200-2). Ακόμα, προκειμένου να υπάρξει οργάνωση και συντονισμός των διαβουλευσεων, καθώς και για να διασφαλιστεί η αποτελεσματικότητά τους, θα πρέπει να θεσπισθούν και να τηρούνται ευλαβικά αυστηροί κανόνες. Γι' αυτό θα ήταν όχι μόνο άδικο, αλλά και αλυσιτελές να υποχρεώνεται ο καθένας να έρχεται *οπουδήποτε και οποιαδήποτε* στιγμή σε επαφή με τον πολιτικό λόγο των άλλων. Υπ' αυτό το πνεύμα, θα μπορούσε να απαγορευτεί μια διαδήλωση που έχει προγραμματισθεί να γίνει σε ώρες κοινής ησυχίας ή είναι βέβαιο ότι θα παρέλυε τη ζωή της πόλης. Ωστόσο, οι αρχές που επιβάλλουν την απαγόρευση υποχρεούνται να παράσχουν στους θιγόμενους ένα εναλλακτικό forum έκφρασης που θα είναι εξίσου λειτουργικό μ' εκείνο που αποτέλεσε την πρώτη επιλογή τους. Ευτυχώς, σήμερα η δυνατότητα τηλεοπτικής κάλυψης πολλών εκδηλώσεων επιλύει πολλά από τα ανακύπτοντα σχετικά προβλήματα, υπό την προϋπόθεση ότι τηρείται η σχετική δεοντολογία. Με την ίδια λογική μπορούν να καθοριστούν περιορισμοί στο χρόνο των ομιλητών, να απαγορευτεί η παρενόχλησή τους κ.ο.κ.

Όσον αφορά το πάντα επίμαχο ζήτημα της δυσφήμισης των πολιτικών προσώπων η διαβουλευτική δημοκρατία υιοθετεί μια ιδιαίτερα ανεκτική στάση. Στην πράξη δεν μπορεί να αξιώνει κανείς την τήρηση όλων των κανόνων

που επιβάλλουν οι καλοί τρόποι, ιδιαίτερα όταν διακυβεύονται θεμελιακά συμφέροντα, και βέβαια η ελευθερία της πολιτικής έκφρασης καλύπτει και ενεργήματα (με τη σημασία που τους αποδόθηκε στη δεύτερη ενότητα) τα οποία θεωρούνται προσβλητικά, υποτιμητικά, περιπαικτικά ή εξοργιστικά από τους αποδέκτες τους. Η μόνη προϋπόθεση που ισχύει είναι η απουσία εξαπατητικών προθέσεων και η πλήρης αδιαφορία για την εγκυρότητα των δυσφημιστικών πληροφοριών που χρησιμοποιεί κανείς στο πλαίσιο μιας πολιτικής διαμάχης. Αυτή η αντίληψη, κατά τη γνώμη μας, συμπλέει με τη σημαντική απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου των ΗΠΑ σε σχέση με την υπόθεση *New York Times v. Sullivan*, 376 U.S. 254 (1964) σύμφωνα με την οποία: 'το σύνταγμα απαγορεύει σ' ένα δημόσιο αξιωματούχο να απαιτήσει αποζημίωση για κάποια αναληθή δυσφημιστική δήλωση που σχετίζεται με την επίσημη ιδιότητά του, εκτός εάν αποδείξει ότι πίσω από τη συγκεκριμένη δήλωση εκρύβεται πραγματικός δόλος, δηλαδή ήταν γνωστό ότι ήταν αναληθής ή υπήρξε αμέλεια ως προς το να διαπιστωθεί εάν ήταν αναληθής ή όχι'¹⁹. Καταλήγοντας θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η ανωτέρω κατηγοριοποίηση δεν εξαντλεί τους περιορισμούς στην πολιτική έκφραση που επιβάλλονται από το εν λόγω πρότυπο. Νομίζουμε, όμως, ότι συμπληρώνει ικανοποιητικά την εικόνα μας για τις σχετιζόμενες με την έκφραση επιπτώσεις της διαβουλευτικής δημοκρατίας στην τρέχουσα πολιτική πρακτική²⁰.

Κριτική και συμπεράσματα.

Από την όλη συζήτηση προκύπτει ότι η διαβουλευτική δημοκρατία παρέχει μια ικανοποιητική και εύλογη δικαιολόγηση της κανονιστικής σημασίας της έκφρασης του πολιτικού λόγου, ο οποίος λόγω της φύσης του είναι περισσότερο επιρρεπής στην κυβερνητική χειραγώγηση²¹. Το ερώτημα είναι εάν και στο μη πολιτικό λόγο παρέχεται ισότιμη προστασία. Εδώ το υπό συζήτηση πρότυπο δείχνει να αγγίζει τα όριά του. Η αδυναμία των υποστηρικτών του να προτείνουν μια ικανοποιητική λύση είναι, πιστεύουμε, έκδηλη. Αναγκάζονται είτε να προχωρήσουν σε μια εργαλειολογική και 'διά της πλαγίας οδού' θεμελίωση της προστασίας των επίμαχων εκφραστικών ενεργημάτων, είτε να αναγνωρίσουν την αναγκαιότητα επίκλησης και άλλων δικαιολογητικών αρχών.

Στην πρώτη κατηγορία ανήκει ο Joshua Cohen (1989: 29-30) που προεβέβει πως 'οι μορφές έκφρασης που δε θίγουν ζητήματα πολιτικής μπορούν κάλλιστα να επηρεάζουν το σχηματισμό των συμφερόντων, των στόχων και

των ιδανικών που προβάλλουν οι πολίτες κατά τη δημόσια διαβούλευση²². Αυτό ισχύει αναμφίβολα σε πολλές περιπτώσεις, και μ' αυτό το σκεπτικό το ατομικό συμφέρον των ανηλίκων να μη στιγματίζονται για όλη τους τη ζωή, εάν τύχει και παραβούν το νόμο, θα μπορούσε κάλλιστα να αποτελέσει αντικείμενο πολιτικού διαλόγου. Τα ζητήματα απονομής της δικαιοσύνης ανήκουν στη δημόσια σφαίρα και θα μπορούσε να αποφασιστεί η απαγόρευση δημοσίευσης πληροφοριών για δίκες ανηλίκων, όχι γιατί αυτή συμβαίνει να είναι η βούληση μιας περιστασιακής πλειοψηφίας, αλλά γιατί αναγνωρίζεται απ' όλους ότι οι έφηβοι δεν έχουν αποκτήσει την πνευθυνότητα που χαρακτηρίζει τους πολίτες στο διαβουλευτικό πρότυπο που έχει υιοθετηθεί. Ωστόσο, υπάρχουν μορφές έκφρασης που δε σχετίζονται με τη δημόσια διαβούλευση και είναι επόμενο να αναρωτηθεί κανείς ποια τύχη επιφυλάσσεται σε μη πολιτικές μορφές καλλιτεχνικής έκφρασης, στην εκδήλωση του προσωπικού θρησκευτικού φρονήματος και στον ιδιωτικό λόγο που εκφέρεται μόνο για την ικανοποίηση του ομιλούντος. Μήπως η ρύθμισή τους επαφίεται στη βούληση της εκάστοτε πλειοψηφίας; Ακόμα, γιατί θα πρέπει ο πολίτης να καταστήσει αυτές τις μορφές έκφρασης αντικείμενο δημόσιας διαβούλευσης προκειμένου να αποκτήσουν το προνομιακό καθεστώς που επιθυμεί;

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκει ο Sunstein (1993a: κεφάλαιο 5) που δέχεται ότι για την αξιολόγηση του μη πολιτικού λόγου θα πρέπει να αναγνωρίσουμε και άλλες αρχές. Παρόλα αυτά, υιοθετεί ακραίες θέσεις όπως ότι 'ένα πανεπιστήμιο μπορεί να ποινικοποιήσει το λόγο, εάν κατορθώσει να αποδείξει ότι η επίμαχη έκφραση καθιστά πολύ δύσκολη ή αδύνατη την ικανοποιητική εκτέλεση του έργου ενός υπαλλήλου' (1993: 205)²³. Σύμφωνα με μια τόσο νεφελώδη αρχή πολλοί πανεπιστημιακοί θα μπορούσαν να απολυθούν, γιατί η διδασκαλία τους είναι ασύμβατη με κάποια 'αποστολή' τους που θα καθόριζαν (έστω ύστερα από διάλογο και με την έγκριση κάποιας πλειοψηφίας) οι πρυτανικές αρχές. Διαγιγνώσκουμε, λοιπόν, μια σοβαρή αδυναμία του διαβουλευτικού προτύπου να προστατεύσει τον μη πολιτικό λόγο και αυτό είναι κάτι που γεννά εύλογες απορίες για τη διαισθητική επάρκειά του. Η διαπίστωση αυτή δε σημαίνει ότι οι διαλεγόμενοι θα οδηγηθούν νομοτελειακά στην απαγόρευση μορφών μη πολιτικής έκφρασης που δεν τους είναι αρεστές, αλλά πως αυτό το ενδεχόμενο παραμένει θεωρητικά ανοικτό.

Ποιες εναλλακτικές λύσεις παρουσιάζονται; Μία λύση είναι να θεωρηθεί κάθε μορφή έκφρασης ως πολιτικός λόγος. Αυτή όμως η κίνηση τακτικής εκτός του ότι δε φαίνεται εμπειρικά πειστική θα είχε και την ακόλουθη

συνέπεια: Θα καταργούσε εκ προοιμίου τη διάκριση ιδιωτικού/δημοσίου και θα ανήγε την αξιολόγηση του περιεχομένου κάθε μορφής έκφρασης σε αντικείμενο της αρμοδιότητας των διαβουλευτικών συνελεύσεων και της λογικής λήψης αποφάσεων που τις διέπει. Υπ' αυτή την έννοια η πολιτική κοινότητα αποκτά το δικαίωμα να εκφέρει κρίσεις επί όλων των εκφρασιακών ενεργημάτων των υποκειμένων. Λ.χ. το κοινοβούλιο ή κάποιος κρατικός οργανισμός νομιμοποιείται να αποφασίζει, τηρώντας τους διαλογικούς κανόνες, ποια κινηματογραφική ταινία είναι άξια λόγου βάσει πολιτικών κριτηρίων. Και επειδή η κριτική αυτή ενδέχεται να χαρακτηριστεί από κάποιους αναγνώστες άδικη και υπερβολική, δεδομένου ότι κανείς υποστηρικτής της διαβουλευτικής δημοκρατίας δε θα ενστερνιζόταν μια τέτοια θέση, το παράδειγμα που ακολουθεί θα αποβεί ιδιαίτερα διαφωτιστικό.

O Owen Fiss (1996b κεφάλαιο 2) ένας από τους θερμότερους υπέρμαχους της δημοκρατικής δικαιολόγησης της ελευθερίας της έκφρασης, έθεσε σε πρόσφατη μελέτη του το ζήτημα των αρχών που θα πρέπει να διέπουν το καθεστώς της κρατικής επιχορήγησης των καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων. Ο Fiss δεν απορρίπτει ολοκληρωτικά την επίκληση αμιγώς *αισθητικών* κριτηρίων. Προκειμένου, όμως, να προαχθεί μέσω της χρηματοδότησης ο δημοκρατικός διάλογος και η συλλογική αυτοδιοίκηση, οι προτάσεις που θα επιλεγούν επιβάλλεται να πληρούν και *πολιτικά* κριτήρια, όπως το να εκφράζουν κοινωνικά ανορθόδοξες ιδέες με τις οποίες οι πολίτες δεν έρχονται συχνά σε επαφή, και να καλύπτουν θέματα που σχετίζονται με την πολιτική επικαιρότητα. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει 'φαίνεται πρέπον κατά την κατανομή του δημοσίου χρήματος να επιφυλάσσουμε προνομιακή μεταχείριση στις [καλλιτεχνικές] προτάσεις που ρίχνουν φως σε ζητήματα που αφορούν άμεσα ολόκληρο το έθνος' (1996β: 44-5). Από την όλη συζήτηση είναι πρόδηλο ότι ο καλλιτεχνικός λόγος αντιμετωπίζεται από τον Fiss ως πολιτικός, στάση που μας παραπέμπει *mutatis mutandis* σε γνωστές πρακτικές ολοκληρωτικών καθεστώτων που θα θέλαμε πλέον να λησμονήσουμε.

Η εναπομένονσα λύση είναι να διατυπωθούν ορισμένες ηθικές αρχές που προηγούνται των διαλογικών διαδικασιών και δεσμεύουν εξ ορισμού τους κανόνες που τις διέπουν καθώς και τα αποτελέσματά τους²⁴. Οι πρωταρχικές αυτές ηθικές αρχές θα πρέπει να είναι σε θέση να παράσχουν προστασία και στον μη πολιτικό λόγο απαγορεύοντας συγκεκριμένες αποφάσεις. Πιστεύουμε ότι μια θεωρία περί ελευθερίας της έκφρασης που θα εδράζεται στην αρχή της προαγωγής της *προσωπικής αυτονομίας* δύναται αφενός μεν να δικαιολογήσει το προνομιακό καθεστώς του πολιτικού λόγου (συμπερι-

λαμβανομένων των περιορισμών που συζητήθηκαν), αφετέρου δε να καλύψει ικανοποιητικά και τα μη πολιτικά εκφρασιακά ενεργήματα. Αυτό, όμως, αποτελεί αντικείμενο διαφορετικής εργασίας²⁵.

Σημειώσεις

1. Μορφές του κειμένου αυτού παρουσιάστηκαν στην Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρία τον Μάρτιο του 1995 και τον Ιανουάριο του 1996 στη Νομική Σχολή του ΑΠΘ στο πλαίσιο του σεμιναρίου θεωρίας των επιστημών του ανθρώπου. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους καθηγητές Φ. Κοζύρη και Κ. Σταμάτη καθώς και τη συντακτική επιτροπή του περιοδικού για τη συμβολή τους στην τελική διαμόρφωση του κειμένου.

2. Ωστόσο, η συνταγματικότητα και η χρησιμότητα της seditious libel δεν έπαψε να απασχολεί τις αρχές, τα δικαστήρια και τους νομομαθείς, όπως μαρτυρούν η βραχύβια Sedition Act του 1798 και οι πρόσφατες αποφάσεις του Ανωτάτου Δικαστηρίου των Η.Π.Α. Τα ιστορικά αυτά στοιχεία αντλούνται από τη μελέτη του Thomas L. Tedford (1993: κεφάλαια 1 και 2).

3. Η Leslie Green (1994: 136) εκφράζει μια διαφορετική άποψη: 'Ένα ενεργήμα μπορεί να χαρακτηριστεί ως εκφρασιακό μόνο εάν προσπαθεί να κάνει τους άλλους να κατανοήσουν ή να συμπεριστούν κάποια πρόταση ή στάση, και μόνο εάν το κάνει έχοντας επικοινωνιακούς στόχους, δηλαδή όταν προσπαθεί να κάνει τους άλλους να αναγνωρίσουν ότι επιτελείται μ' αυτή την πρόθεση'. Δε βλέπουμε, ωστόσο, το λόγο ταύτισης έκφρασης και επικοινωνιακών στόχων. Κάποιος μπορεί να γράφει ή να ομιλεί επιδιώκοντας συνειδητά να μη γίνει κατανοητός ακούσιος στη σημασία που έχουν για τον ίδιο οι θέσεις του. Λ.χ. ορισμένα λογοτεχνικά κείμενα, όπως των υπερλεξιστών, δεν έχουν καμία επικοινωνιακή πρόθεση, και κάποιες σκέψεις του Wittgenstein είναι κωδικοποιημένες, αλλά θα ήταν άστοχο να αποκλειστούν τα κείμενα αυτά από το πεδίο εφαρμογής μιας θεωρίας για την ελευθερία της έκφρασης. Το ουσιαστικό στοιχείο είναι ο συνειδητός χαρακτήρας της εκφοράς, και υπ' αυτή την έννοια μόνο μη συνειδητοί και μη ελεγχόμενοι ήχοι (άνρθρες κραυγές, παραλήρημα, επιφωνήματα κ.ο.κ.) δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως εκφρασιακά ενεργήματα.

4. Γι' αυτό το λόγο η σπουδή που δείχνει ο Kent Greenawalt (1989: κεφάλαιο 3) να αποκλείσει από την ασπίδα προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης εκφορές που τείνουν να μεταβάλλουν την κατάσταση μεταξύ ομιλητή και ακροατή (situation-altering utterances) συμπεριλαμβανόντας αδιακρίτως σ' αυτή την κατηγορία υποσχέσεις, συμφωνίες, προσφορές, απειλές και διαταγές είναι μάλλον πρόωξη. Μια τέτοια απόφαση που λαμβάνεται ερήμην μιας συγκεκριμένης κανονιστικής θεωρίας οδηγεί στην παραδοξολογία να προστατεύεται η πρόταση 'αυτή η κυβέρνηση θα πρέπει να μην επανεκλεγεί', αφού έχει αξιακό περιεχόμενο, αλλά όχι και η πρόταση 'υπόσχομαι να κάνω ό,τι μπορώ για να μην επανεκλεγεί αυτή η κυβέρνηση', δεδομένου ότι αποτελεί υπόσχεση.

5. Η διαπίστωση ότι διαφορετικές αντιλήψεις περί δημοκρατίας οδηγούν και σε διαφορετικές αντιλήψεις για την ελευθερία της έκφρασης οφείλεται στον Tom Campbell (1994: 34).

6. Ο ίδιος ο Schumpeter (1978: 271-2) στη συνέχεια αναφέρει ότι δεν καταδικάζει την ύπαρξη φαινομένων 'αθέμιτου' πολιτικού ανταγωνισμού (όπως αυτά που παρατηρούνται στην αγορά) και πως αρχεί ο τύπος να είναι ελεύθερος σε 'σημαντικό βαθμό'. Το τελευταίο, όμως, συνέβαινε και κατά την τελευταία περίοδο της δικτατορίας των συνταγματαρχών!

7. Πρβλ. Chambers (1996: κεφάλαια 12 και 13). Η επιγραμματική περιγραφή της διαλογικής ηθικής που ακολουθεί απηχεί θέσεις όπως εκφράζονται στο Habermas (1990) [το βασικότερο κείμενο της συλλογής αυτής έχει εκδοθεί στα ελληνικά (Habermas, 1997)] και (1993). Από την ελληνική βιβλιογραφία βλ. Καβουλάκος (1996: κεφάλαιο 4). Ορισμένοι μάλιστα επίγονοι του Habermas τείνουν να βλέπουν τη δημοκρατική νομιμοποίηση και τη θεμελίωση των δικαιωμάτων ως τα κύρια πεδία επιτυχούς εφαρμογής της διαλογικής ηθικής. Βλ. Jean Cohen (1990: 83-105).

8. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχει διχογνωμία ως προς το αν οι εν λόγω κανόνες έχουν απλώς ρυθμιστικό χαρακτήρα ή αποτελούν εγγενές στοιχείο του έλλογου τρόπου σκέψης.

9. Βλ. και τη σημασία που αποδίδει στη 'μη διαδικαστικά ρυθμισμένη δημοσιότητα'.

10. Το ζήτημα αυτό το πραγματευόμαστε στο Παιονίδης (υπό δημοσίευση). Σ' αυτό το πνεύμα κινούνται και οι ιδιαίτερα διευδυτικές μελέτες του Owen M. Fiss (1996a). Για μια σύνοψη των διαφορετικών θεωρήσεων της διαπλοκής MME και δημοκρατίας βλ. Skogerbo (1996: μέρος δεύτερο).

11. Για τα ρεπουμπλικανικά μοντέλα, τα οποία βέβαια σε καμία περίπτωση δεν απορρίπτονται συλλήβδην από τους υποστηρικτές της διαβουλευτικής δημοκρατίας, βλ. ενδεικτικά: Dahl (1989: 24-8), Fallon (1989: 1695-35), Skinner (1992: 57-59).

12. Είναι προφανές ότι μια επιφανειακή κριτική που ασκείται σε θεωρίες που θεμελιώνουν την ελευθερία της έκφρασης στα δημοκρατικά πρότυπα δεν ισχύει για τη διαβουλευτική δημοκρατία. Σύμφωνα μ' αυτή την αντίρρηση είναι παράδοξο να θεωρούμε την απρόσκοπτη χρήση του πολιτικού λόγου απαραίτητη για να δοθεί στην πλειοψηφία η δυνατότητα να κυβερνήσει και ταυτόχρονα να θεωρούμε ότι η ίδια πλειοψηφία δικαιούται να απαγορεύσει, όταν ανέρθει στην εξουσία, την άσκηση αρνητικής προς αυτή κριτικής. Την άποψη αυτή την αναφέρει, χωρίς να την ενστερνίζεται, ο Schauer (1982: κεφάλαιο 3). Βλ. ακόμα Schauer (1983: 241-56).

13. Λ.χ. ότι το πρόγραμμα των κρατικών τηλεοπτικών σταθμών θα αποτελεί αντικείμενο συζήτησης κατά τον προεκλογικό αγώνα και ότι το κόμμα που θα επικρατήσει θα δεσμεύεται να εφαρμόσει την τηλεοπτική πολιτική για την οποία ψηφίστηκε (Παιονίδης, υπό δημοσίευση). Για μια γενικότερη θεώρηση των λύσεων που προτείνονται βλ. Kellner (1990), Lichtenberg, (1990), Keane (1996). Σ' αυτό το πνεύμα κινούνται και οι προτάσεις για την αντικατάσταση του σχετικού άρθρου (15) του Ελληνικού Συντάγματος που διατυπώνει ο Βολουδάκης (1996, 129 και σποράδην).

14. Χαρακτηριστικό δείγμα της κλασικής υπεράσπισης της ελευθερίας της έκφρασης σε μια δημοκρατία αποτελεί η παρακάτω θέση: 'Σε μια χώρα όπου βασιλεύει εμφανώς το δόγμα της λαϊκής κυριαρχίας η λογοκρισία δεν είναι μόνο κίνδυνος αλλά και μέγας παραλογισμός. Όταν στον καθένα παραχωρείται ένα δικαίωμα να κυβερνά την κοινωνία, πρέπει να του αναγνωριστεί και η ικανότητα να επιλέγει ανάμεσα στις διάφορες απόψεις που διέπουν τους συγχρόνους του καθώς και να εκτιμά τα διάφορα γεγονότα που η γνώση τους μπορεί να τον καθοδηγήσει' (Alexis de Tocqueville 1996: 197).

15. Θα πρέπει να παρατηρηθεί ότι η ελευθερία της έκφρασης είναι *αναγκαία* και όχι *ικανή* συνθήκη για την εύρυθμη λειτουργία της διαβουλευτικής δημοκρατίας. Η τελευταία προσαρτάται τη διάθεση να ακούσεις, να κατανοήσεις και να συμφωνήσεις με τους άλλους, κάτι που βέβαια δεν εγγυάται ο απλός σεβασμός του δικαιώματος στην ελευθερία της έκφρασης. Πρβλ. Chambers (1996: 194-5).

16. Θεωρίες που βασίζονται σ' ένα εξιδανικευμένο και υποθετικό σχήμα δικαιολόγησης θεμελιωδών πολιτικών αρχών, όπως του Rawls, μπορούν να κατοχυρώσουν μόνο το περιγράμμα μιας γενικά ευνοϊκής αντιμετώπισης της ελευθερίας της έκφρασης. Οι λεπτομέρειες όμως που χαρακτηρίζουν μια πλήρη θεωρία περί ελευθερίας της έκφρασης (συμπεριλαμβανομένων των επιμέρους αρχών που τη διέπουν και των περιορισμών που ενσωματώνει) δεν μπορούν να καθοριστούν από υποθετικούς δρώντες που διαθέτουν ένα επιλεκτικά φιλτραρισμένο *miniature* πληροφοριών, αλλά από υπαρκτούς πολίτες που *εκμεταλλεύονται* κάθε γνώση που μας προσφέρει το παρελθόν και προσπαθούν να προβλέψουν καταστάσεις που θα μπορούσαν να συμβούν στο μέλλον.

17. Σημειώτουν ότι αναφερόμαστε στο ρατσιστικό λόγο που δε συνοδεύεται από απειλές και δεν οδηγεί στην άμεση κατάργηση των δημοκρατικών θεσμών.

18. Στα περισσότερα συντάγματα είθισται να υπάρχουν διατάξεις που δίδουν τη δυνατότητα στην κυβέρνηση να αναστείλει την ισχύ των άρθρων που προστατεύουν την ελευθερία της έκφρασης, εάν συντρέχουν λόγοι εκτάκτου ανάγκης. Ωστόσο, αυτή η θέση μόνο υπό αυστηρές προϋποθέσεις μπορεί να γίνει αποδεκτή στο πλαίσιο αναφοράς της διαβουλευτικής δημοκρατίας. Για παράδειγμα, η ορθότητα της απόφασης να απαγορεύεται διά νόμου η άσκηση κριτικής στην κυβέρνηση σε *οποιαδήποτε* περίπτωση στρατιωτικής εμπλοκής της χώρας δεν είναι διόλου αναπόδεκτη. Δε θα πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι κατά τον πόλεμο του Βιετνάμ οι συνεχείς διαισθητικές μιας μικρής σχετικά ομάδας ατόμων έπεισαν σταδιακά την κοινή γνώμη ότι η απειμπλοκή της χώρας ήταν αναγκαία, πράγμα που δεν επιδίωκε η κυβέρνηση, μολονότι γνώριζε ότι οι πιθανότητες επικράτησής της ήταν από ένα σημείο και μετά μηδαμινές. Ενδεχομένως, η κατάσταση να είναι διαφορετική, όταν έχουμε ένα δίκαιο αντικομικό πόλεμο υπέρ 'βωμών και εστιών'. Επομένως, θα πρέπει να εμμένουμε στην παραδοχή ότι ο πολιτικός λόγος μπορεί να περιοριστεί μόνο όταν υφίσταται 'κάποια συνταγματική κρίση' η οποία απαιτεί την περισσότερο ή λιγότερο προσωρινή αναστολή των δημοκρατικών πολιτικών θεσμών χάριν της διατήρησης των ιδίων των θεσμών και των άλλων βασικών ελευθεριών' (Rawls 1993: 355). Υπ' αυτό το πνεύμα οι σχετικές συνταγματικές διατάξεις θα πρέπει να είναι ιδιαίτερα σαφείς και συγκεκριμένες και να τυγχίνουν καθολικής αποδοχής.

19. Βλ. αναλυτικότερα Κοζύρης (1988: 227-36) καθώς και την απόφαση που έλαβε το Ανώτατο Δικαστήριο στην υπόθεση *Hustler Magazine v. Falwell*, 485 U.S. 46 (1988) σύμφωνα με την οποία η γελοιοποίηση πολιτικών προσώπων δεν μπορεί να συνιστά αδίκημα, αφού αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της αμερικανικής δημοκρατικής παράδοσης. Η υπόθεση αυτή έγινε γνωστή στο ευρύ κοινό μέσα από την πρόσφατη κινηματογραφική μεταφορά της.

20. Σύμφωνα με την αντίληψη που αναπτύχθηκε πολλές από τις διώξεις που ασκήθηκαν στη χώρα μας κατά την περίοδο 1991-1993 κατά πολιτών που εξέφραζαν αποκλίνουσες απόψεις για ζητήματα εξωτερικής πολιτικής κρίνονται αδικαιολόγητες. Βλ. ενδεικτικά Στιμάτης (1992: 46-7) και Αλιβιζάτος (1995).

21. Στο σημείο αυτό επιβάλλεται να αναφερθούμε στον Alexander Meiklejohn, έναν από τους λίγους Αμερικανούς πανεπιστημιακούς που αντιτάχθηκαν στις διώξεις που υφίσταντο πολλοί συμπατριώτες τους κατά την περίοδο του μακκαρθισμού για τα πολιτικά τους φρονήματα. Ο Meiklejohn (1960) διατύπωσε μια θεωρία περί ελευθερίας της πολιτικής έκφρασης που συνεχίζει να ασκεί καταλυτική επιρροή στην αμερικανική συνταγματική σκέψη. Σύμφωνα μ' αυτή η δημοκρατία εννοείται ως μία μέθοδος συλλογικής αυτοδιοίκησης πολιτών που είναι ίσοι μεταξύ τους. Αυτή η αντίληψη υπόκειται τον αμερικανικό συντάγματος και γι' αυτό το

λόγο απαγορεύει κάθε νομοθεσία που θα περιόριζε την επικοινωνία των πολιτών και θα απέκλειε τη δημοσιοποίηση κάποιων απόψεων που θα ήταν απαραίτητες για να σχηματίσει ο καθένας γνώμη για επίμαχα πολιτικά ζητήματα. Οι ομοιότητες της με το πρότυπο της διαβουλευτικής δημοκρατίας που περιγράψαμε είναι αδιαμφισβήτητες, αλλά υπάρχει μια αξιοσημείωτη διαφορά. Ο Meiklejohn διατείνεται ότι η ελευθερία της πολιτικής έκφρασης είναι αναγκαία για να λαμβάνονται 'σοφές αποφάσεις' και να 'ειπωθεί ότι αξίζει να ειπωθεί' (26), θέση που δεν αποδέχονται οι υποστηρικτές της διαβουλευτικής δημοκρατίας. Ωστόσο, και η θεωρία του αντιμετωπίζει το ίδιο πρόβλημα σε σχέση με τον μη πολιτικό λόγο. Αυτό εντοπίζεται στην πεποίθησή του ότι όσα εκφρασιακά ενεργήματα εκφράζουν ιδιωτικά συμφέροντα μπορούν κάλλιστα να ποινικοποιηθούν, κάτι που δεν ισχύει ποτέ για εκφορές που σχετίζονται με την αναζήτηση του δημοσίου συμφέροντος. Σ' αυτή τη θέση, ωστόσο, θα μπορούσαμε να αντιτείνουμε α) ότι η διάκριση μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου λόγου με βάση μόνο τα συμφέροντα του ομιλούντος είναι προβληματική και β) ότι 'σοφές' αποφάσεις θα πρέπει να μπορούν να λαμβάνονται και σε μη πολιτικά συμφραζόμενα πράγματα που οδηγεί σε μια περισσότερο προστατευτική αντιμετώπιση του μη πολιτικού λόγου. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι αργότερα ο Meiklejohn υιοθέτησε την ανάγκη επέκτασης του προνομιακού καθεστώτος του πολιτικού λόγου σ' ένα ευρύτερο φάσμα εκφρασιακών ενεργημάτων. Στην κατηγορία των θεωρητικών που πρεσβεύουν ότι μόνο ο πολιτικός λόγος δικαιούται προστασίας ανήκει και ο Robert Bork (1971: 1-35). Ωστόσο, η πεποίθησή του ότι προστατεύονται μόνο οι μορφές πολιτικού λόγου που συμβάλλουν στην εύρεση της 'πολιτικής αλήθειας', η οποία ορίζεται ως 'αυτό που η πλειοψηφία αποφασίζει σήμερα ότι επιθυμεί' (1971: 30-1) επαρκεί για να τον αφήσει εκτός του ομίλου των θεωρητικών της διαβουλευτικής δημοκρατίας. Σχετικές απόψεις εκφράζει και ο Morrow (1975, 235-42), ο οποίος επιπλέον πρεσβεύει ότι απόλυτη προστασία δικαιούται μόνο ο λόγος και όχι η έκφραση εν γένει, θέση που ουσιαστικά απορρίπτει τη σημασία αναγνωρισμένων μορφών συμβολικής πολιτικής διαμαρτυρίας.

22. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο ίδιος συγγραφέας σε μεταγενέστερο κείμενό του (Cohen 1993: 244-7) το οποίο είναι αποκλειστικά αφιερωμένο στην ελευθερία της έκφρασης, υιοθετεί μια ριζικά διαφοροποιημένη στάση, χωρίς μάλιστα να μνημονεύει τις προηγούμενες θέσεις του. Συγκεκριμένα, εκεί αναγνωρίζει την ύπαρξη ατομικών *εκφρασιακών* συμφερόντων. Με τον όρο αυτό εννοεί ότι τα υποκείμενα έχουν σοβαρούς λόγους για να εκφράζονται, όχι μόνο όταν ο λόγος τους δεν έχει καμία πολιτική σημασία, όχι μόνο όταν δεν έχει καμία αξία για το ακροατήριο, αλλά ακόμα και όταν δεν υπάρχει καν ακροατήριο για να τους ακούσει. Βλ. ακόμα τις μετροπαθέστερες παρατηρήσεις του στο Cohen (1996: 104-5). Ευχαριστώ τον James Bohman γι' αυτή την υπόδειξη.

23. Ο Sunstein προσπαθεί να δείξει ότι αυτή η διάταξη πρέπει να εφαρμόζεται σε ελάχιστες περιπτώσεις ρατσιστών καθηγητών, αλλά είναι ευνόητο ότι μια τόσο ασαφής αρχή επιδέχεται ποικίλες ερμηνείες ανάλογα με τις περιστάσεις.

24. Η θέση αυτή, που φαίνεται να αποτελεί ίσως την ισχυρότερη κριτική της διαβουλευτικής δημοκρατίας, απαντάται στη βιβλιογραφία σε διάφορες παραλλαγές. Σ' αυτή την τροχιά κινείται ο Lawrence H. Tribe (1985: 10) που υποστηρίζει ότι 'το διαδικαστικό σχήμα δεν καθορίζει τίποτα από μόνο του, εάν οι προϋποθέσεις του δεν προσδιοριστούν και το περιεχόμενο του δε συμπληρωθεί από μια πλήρη θεωρία ουσιαστικών δικαιωμάτων και αρχών'. Πρβλ. ακόμα τη θέση του Weithman (1995: 314-43) ότι οι διαβουλευτικοί θεσμοί έχουν εγγενή αξία μόνο όταν πραγματώνουν τις προϋπάρχουσες αξίες της ελευθερίας, της ισότητας και της

ακριβοδικίας. Παρόμοιες κριτικές αναπτύσσονται από τους Redish (1984: 14-22), Dworkin (1985), Baker (1989: 25-37) και Post (1995: κεφάλαιο 7).

25. Μια όψη της θεωρίας αυτής συζητείται στο Παιονίδης (1998). Για να προλάβουμε ενδεχόμενες παρανοήσεις διευκρινίζουμε ότι δεν ισχυριζόμαστε ότι *κάθε* σύλληψη της διαβουλευτικής δημοκρατίας κρίνεται a priori ανεπαρκής λόγω της επισφαλούς μεταχείρισης που επιφυλάσσει στο μη πολιτικό λόγο. Πολλοί θεωρητικοί της διαλογικής ηθικής υιοθετούν περισσότερο εκλεπτυσμένες προσεγγίσεις σύμφωνα με τις οποίες ο σεβασμός της προσωπικής αυτονομίας και του ιδιωτικού χώρου αποτελούν συστατικό στοιχείο της πολιτικής συνιστώσας της θεωρίας. Βλ. Jean Cohen (1990). Παραπλήσιες απόψεις εκφράζει και ο David Ingram (1993: 294-321), ο οποίος θεωρεί ότι για την εξασφάλιση της θετικής και της αρνητικής ελευθερίας -που δεν μπορεί να διαχωριστεί από το αίτημα της αυτοπραγμάτωσης- δεν επαρκούν οι διαλογικές πρακτικές, αλλά απαιτείται η κατοχύρωση συγκεκριμένων δικαιωμάτων, όπως του δικαιώματος των εργαζομένων να συμμετέχουν στη λήψη των αποφάσεων που λαμβάνονται στο χώρο εργασίας τους. Ο ίδιος ο Habermas σε πρόσφατα κείμενά του (1995: 12-20, 1996: κεφάλαιο 3) φαίνεται να προκρίνει μια συμβιβαστική στάση επιστημαίνοντας την εγγενή αξία της προστασίας της ιδιωτικής αυτονομίας. Μόνο που η εν λόγω προστασία θα πρέπει να σχηματιστεί και να θεσμοποιηθεί μέσω της άσκησης της δημόσιας αυτονομίας, δηλαδή μέσω της ισότιμης συμμετοχής σε συλλογικές πολιτικές διαδικασίες. Τέλος, η Amy Gutmann και ο Dennis Thompson (1996) αναπτύσσουν μια θεωρία διαβουλευτικής δημοκρατίας που θεμελιώνεται στην ισοδύναμη αλληλεξάρτηση διαδικαστικών και ουσιαστικών αρχών.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Alexy, R. (1991). 'A Theory of Practical Discourse', στο *The Communicative Ethics Controversy*, Seyla Benhabib and Fred Dallmayr, eds., Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Αλιβιζάτος, Ν. (1995). 'Η Ελευθερία της Έκφρασης επί "Εθνικών Θεμάτων"', *Κυριακάτικη Αυγή*, 25 Μαρτίου.
- Baker, E. C. (1989). *Human Liberty and Freedom of Speech*. New York: Oxford University Press.
- Berger, F. R. (1983). 'Symbolic Conduct and Freedom of Speech', στο *The Nature and Process of Law: An Introduction*, Patricia Smith, ed. New York: Oxford University Press.
- Blaug, R. (1996). 'New Theories of Discursive Democracy', *Philosophy and Social Criticism*, 22, 49-80.
- Bohman, J. (1996). *Public Deliberation: Pluralism, Complexity, and Democracy*, Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Bork, R. (1971). 'Neutral Principles and some First Amendment Problems', *Indiana Law Journal*, 47, 1-35.
- Campbell, T. (1994). 'Rationales for Freedom of Communication', στο *Free-*

- dom of Communication*, Tom Campbell and Wojciech Sadurski, eds., Aldershot: Dartmouth.
- Chambers, S. (1996). *Jürgen Habermas and the Politics of Discourse*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Cohen, J. (1990). 'Discourse Ethics and Civil Society', στο *Universalism vs. Communitarianism: Contemporary Debates in Ethics*, David Rasmussen, ed. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Cohen, J. (1989). 'Deliberation and Democratic Legitimacy', στο *The Good Polity: Normative Analysis of the State*, Alan Hamlin and Philip Petit, eds., Oxford: Blackwell.
- (1993), 'Freedom of Expression', *Philosophy and Public Affairs*, 22, 207-63.
- (1996), 'Procedure and Substance in Deliberative Democracy', στο *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*, Seyla Benhabib, ed. Princeton: Princeton University Press.
- Dahl, R. A. (1989). *Democracy and its Critics*. New Haven and London: Yale University Press.
- Dworkin, R. (1985). *A Matter of Principle*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Fallon, R. H. Jr. (1989). 'What is Republicanism, and is it worth reviving?', *Harvard Law Review*, 102, 1695-35.
- Fishkin, J. S. (1991). *Democracy and Deliberation: New Directions for Democratic Reform*. New Haven and London: Yale University Press.
- Fiss, O. (1996a). *Liberalism Divided: Freedom of Speech and the Many Uses of Power*, Boulder: Westview.
- (1996b). *The Irony of Free Speech*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Green, L. (1994). 'Freedom of Expression and Choice of Language', στο *Free Expression: Essays in Law and Philosophy*, W.J. Waluchow, ed. Oxford: Clarendon Press.
- Greenawalt, K. (1989). *Speech, Crime and the Uses of Language*. New York: Oxford University Press.
- Gutmann, A. and Thompson, Dennis (1996). *Democracy and Disagreement*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Habermas, J. (1990). *Moral Consciousness and Communicative Action*, translated by Christian Lenhardt and Shierry Weber Nicholsen. Cambridge: Polity.

- (1993). *Justification and Application: Remarks on Discourse Ethics*, translated by Ciaran P. Cronin. Cambridge: Polity.
- (1995). 'On the Internal Relation between the Rule of Law and Democracy', *European Journal of Philosophy*, 3, 12-20.
- (1996). *Το Πραγματικό και το Ισχύον [Faktizität und Geltung]*, ελληνική μετάφραση Θ. Λουπασάκης, επιμέλεια Θ. Γεωργίου. Αθήνα: Λιβάνης.
- (1997). *Η Ηθική της Επικοινωνίας: Ηθική του Διαλόγου-Σημειώσεις για ένα Πρόγραμμα Θεμελίωσης*, εισαγωγή-μετάφραση Κωνσταντίνος Καβουλάκος. Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- Ingram, David (1993). 'The Limits and the Possibilities of Communicative Ethics for Democratic Theory', *Political Theory*, 21, 294-321.
- Καβουλάκος, Κ. (1996). *Γιούργκεν Χάμπερμας: Τα Θεμέλια του Λόγου και της Κριτικής Κοινωνικής Θεωρίας*. Αθήνα: Πόλις.
- Keane, J. (1996). *Μέσα Επικοινωνίας και Δημοκρατία [The Media and Democracy]*, ελληνική μετάφραση Παναγιώτα Χατζηπαντελή, επιμέλεια Νώντας Παπαγεωργίου και Γιάννης Σ. Σκαρπέλος. Αθήνα: Πατάκης.
- Kellner, D. (1990). *Television and the Crisis of Democracy*. Boulder: Westview.
- Κοζύρης, Φ. Ι. (1988). 'Η συνταγματική προστασία της ελευθερίας της έκφρασης και η οριοθέτηση της περιύβρισης και δυσφήμισης αρχής', στο *Σύμμεικτα Φαίδωνος* Θ. Βεγλερή: *Η Κρίση των Θεσμών του Κράτους*, Τόμος Β, Πέτρος Ι. Παραράς, επ.. Αθήνα: Σάκκουλας.
- Lichtenberg, J. ed. (1990). *Democracy and the Mass Media*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lipson, M. (1995). 'Autonomy and Democracy', *The Yale Law Journal*, 104, 2249-75.
- Meiklejohn, A. (1960). *Political Freedom: The Constitutional Powers of the People*. New York: Harper.
- Mill, J. S. (1983). *Περί Ελευθερίας [On Liberty]*, ελληνική μετάφραση Νίκος Μπαλής. Αθήνα: Επίκουρος.
- Morrow, Frank A. (1975). 'Speech, Expression and the Constitution', *Ethics* 85, 235-42.
- Παιονίδης, Φιλήμων (υπό δημοσίευση), 'Τηλεόραση και διαβουλευτική δημοκρατία', Πρακτικά 8ου Πανελληνίου Συνεδρίου της Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας *Το παιδί και ο Έφηβος στην Κοινωνία των Πληροφοριών: Η Πρόκληση των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας*. Θεσσαλονίκη.

- (1998). 'Freedom of Expression, Autonomy, and Defamation', *Law and Philosophy*, 17, 1-17.
- Post, R. C. (1995). *Constitutional Domains: Democracy, Community, Management*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Rawls, J. (1993). *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Redish, M. H. (1984). *Freedom of Expression: A Critical Analysis*. Charlottesville: Michie.
- Schauer, F. (1982). *Free Speech: A Philosophical Inquiry*. Cambridge: Cambridge University Press.
- (1983). 'Free Speech and the Argument from Democracy', στο *Liberal Democracy*, NOMOS XXV, J. R. Pennock and J. W. Chapman, eds. New York and London: New York University Press.
- Schumpeter, J. A. (1987). *Capitalism, Socialism and Democracy*. London: Unwin.
- Shetret, S., ed. (1991). *Free Speech and National Security*. Dordrecht: Martinus Nijhoff.
- Skinner, Q. (1992). 'The Italian City-Republics', στο *Democracy: The Unfinished Journey 508 BC to AD 1993*, John Dunn, ed. Oxford: Oxford University Press.
- Skogerbo, Eli (1996). *Privatizing the Public Interest: Conflicts and Compromises in Norwegian Media Politics 1980-1993*, IMK Report No. 20. Oslo: University of Oslo.
- Σταμάτης, Κ. Μ. (1992). 'Η ελευθερία του πολιτικού λόγου υπό κηδεμονία;' *Αντί*, τευχ. 496, 12 Ιουνίου, 46-7.
- Sunstein, C. (1993a). *Democracy and the Problem of Free Speech*. New York: The Free Press.
- (1993b). *The Partial Constitution*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Tedford, T. L (1993). *Freedom of Speech in the United States*, second edition. New York: McGraw-Hill.
- Tocqueville, A. de (1996). *Η Δημοκρατία στην Αμερική [De la Démocratie en Amérique]*, εισαγωγή Γιώργος Μανιάτης, μετάφραση Μπάμπης Λυκούδης. Αθήνα: Στοχαστής.
- Tribe, L. H. (1985). *Constitutional Choices*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Βολουδάκης, Β. Κ. (1996). *Σχεδιάσμα για μια Ευρεία και Ριζική Συνταγματική Αναθεώρηση*. Αθήνα: Σάκκουλας.
- Weithman, P. H. (1995). 'Contractualist Liberalism and Deliberative Democracy', *Philosophy and Public Affairs*, 24, 314-43.